

NIBIO

NORSK INSTITUTT FOR
BIOØKONOMI

Hvordan står det til på setra?

Registrering av setermiljøer i perioden 2009–2015

NIBIO RAPPORT | VOL. 3 | NR. 88 | 2017

Kari Stensgaard

Divisjon for kart og statistikk

TITTEL/TITLE

Hvordan står det til på setra? Registrering av setermiljøer i perioden 2009–2015

FORFATTER(E)/AUTHOR(S)

Kari Stensgaard

DATO/DATE:	RAPPORTNR./ REPORT NO.:	TILGJENGELIGHET/AVAILABILITY:	PROSJEKTNR./PROJECT NO.:	SAKSNR./ARCHIVE NO.:
30.06.2017	3/88/2017	Åpen	530202	17/02108
ISBN:	ISSN:		ANTALL SIDER/ NO. OF PAGES:	ANTALL VEDLEGG/ NO. OF APPENDICES:
978-82-17-01889-6	2464-1162		175	

OPPDRAUGSGIVER/EMPLOYER:

Landbruks- og matdepartementet

KONTAKTPERSON/CONTACT PERSON:

Kari Stensgaard

STIKKORD/KEYWORDS:

Seter, støl, landskap, bygninger, kulturminner, gjerder, gjengroing, bruk, tilgjengelighet, utvalgsundersøkelse, statistikk

FAGOMRÅDE/FIELD OF WORK:

Landskapsovervåking

SAMMENDRAG/SUMMARY:

Bruken av setrene har endret seg og seterlandskapet har vært i endring over lang tid. NIBIO har i løpet av sju somre gjennomført en undersøkelse av setermiljøer spredt rundt i landet. Rapporten viser, gjennom bilder og statistikk, dagens situasjon med hensyn til setrenes bruk og tilgjengelighet, innhold og tilstand i bygningsmiljøer, og gjengroing av setervoller.

300 områder á 5 km x 5 km i 17 fylker er befart i felt og nær 1700 seterlegg er registrert.

LAND/COUNTRY:

Norge/Norway

GODKJENT/APPROVED

Hildegunn Norheim

NAVN/NAME

PROSJEKTLEDER/PROJECT LEADER

Kari Stensgaard

NAVN/NAME

NIBIO

NORSK INSTITUTT FOR
BIOØKONOMI

Forord

Norsk institutt for bioøkonomi (NIBIO) har ansvar for å utarbeide oversikt over status og endringer i jordbrukslandskapet gjennom programmet «Tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap» (3Q).

3Q-programmet finansieres i hovedsak gjennom tildelingsbrev fra Landbruks- og matdepartementet. Riksantikvaren bidrar med delfinansiering av feltarbeidet.

Seterområdene er en tradisjonsrik del av jordbrukets landskap. Seterbruket har en sentral rolle i landbrukshistorien og setrene utgjør en høyt verdsatt del av norske kulturlandskap og norsk bygningsarv. Setringen har gått sterkt tilbake det siste hundreåret, og bruken av seterområdene har forskjøvet seg fra produksjon over mot fritidsbruk. Det har vært påpekt i lang tid at setermiljøene er utsatt for gjengroing, forfall og endring.

Målet med 3Qs seterundersøkelse er å gi en statistisk forventningsrett beskrivelse av situasjonen på setrene i dag med hensyn til innhold, tilstand, bruk og tilgjengelighet. I rapporten viser vi resultater fra feltbefaring i seterområder i 17 fylker. Nær 1700 seteranlegg er registrert.

Ved siden av statistikk har undersøkelsen resultert i en stor fotosamling. Bildene er tatt både på seterflatene og i andre områder, og de viser noe av mangfoldet i det norske seterlandet.

I det siste kapittelet, som er skrevet av Geir Harald Strand, ser vi på bruksmuligheter for setrene i dag og framover i tid.

Feltarbeid og fotografering er utført av Kari Stensgaard (KAS), Jan Reyer Elders (JRE), Wendy Fjellstad (WEF), Frode Bentzen (FRB), Geir Harald Strand (GHS), Sebastian Eiter (SEE), Kjell Moen (KJM), Olav Balle (BOA), Svein Johan Reid (SJR), Oskar Puschmann (OSP), Grete Stokstad (GRS), Sissel Riibe (SRI) og Linda Aune-Lundberg (LLA).

Arbeid med kart og databaser er utført av Anne B. Nilsen.

Ås, 30.06.17

Hanne Gro Wallin

Innhold

1	Bakgrunn for prosjektet.....	6
1.1	Norge – et mangfoldig seterland.....	6
1.2	Seterdriftas omfang.....	15
2	Arbeidsmåte	19
2.1	Utvalgsundersøkelse	19
2.2	Områder med registrering.....	21
3	Seteranlegg.....	24
3.1	Innhold og tilstand.....	24
3.1.1	Seteranlegg: Bilder	27
3.2	Bruken av setra i dag	33
3.2.1	Bruk: Bilder.....	36
3.3	Gjengroing av setervoll.....	40
3.3.1	Setervoll: Bilder	44
3.4	Seterveien.....	47
3.4.1	Seterveien: Bilder	50
4	Bygninger	53
4.1	Registrering av hus	54
4.2	Hustyper og tilstand	58
4.3	Stående bygningsmasse – kulturminne og ressurs.....	64
4.3.1	Tradisjonelle seterhus – hva har vi igjen?	66
4.4	Sel	69
4.4.1	Sel: Utbredelse og tilstand	70
4.4.2	Sel: Konstruksjon og kledning	72
4.4.3	Sel: Farge.....	74
4.4.4	Sel: Takkledning	75
4.4.5	Sel: Bilder	77
4.5	Hus for melk	85
4.5.1	Hus for melk: Utbredelse og tilstand	86
4.5.1	Hus for melk: Bilder.....	88
4.6	Fjøs	96
4.6.1	Fjøs: Utbredelse og tilstand	99
4.6.2	Fjøs: Konstruksjon og kledning.....	101
4.6.3	Fjøs: Farge	104
4.6.4	Fjøs: Takkledning.....	105
4.6.5	Fjøs: Bilder.....	106
4.7	Løe	113
4.7.1	Løe: Utbredelse og tilstand	114
4.7.2	Løe: Konstruksjon og kledning	116
4.7.3	Løe: Farge.....	118
4.7.4	Løe: Takkledning	119
4.7.5	Løe: Bilder	120
4.8	Andre hustyper	124

4.9 SEFRAK.....	133
4.9.1 SEFRAK: Hustyper, tilstand og tap.....	133
4.9.2 Omfanget av SEFRAK-registrering på setrene.....	137
5 Kulturminner	140
5.1 Gjerder.....	140
5.2 Andre kulturminner	142
5.2.1 Typer og utbredelse	143
5.2.2 Tilstand og synlighet.....	146
5.2.3 Gjerder: Bilder.....	148
5.2.4 Andre kulturminner: Bilder	152
6 Konklusjon	160
Litteraturreferanser	171

1 Bakgrunn for prosjektet

Kart og statistikkdivisjonen i Norsk institutt for bioøkonomi har ansvaret for den nasjonale overvåkingen av jordbrukets kulturlandskap. Arbeidet er organisert gjennom programmet *Tilstand og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap, 3Q*. Programmets formål er å kartlegge tilstand og endringer i jordbrukslandskapet. Dette gir grunnlag for å vurdere måloppnåelse og virkemiddelbruk knyttet til landskapsfaglige aspekter ved landbrukspolitikken. Programmet finansieres i hovedsak av Landbruks- og matdepartementet, men mottar også tilskudd fra Riksantikvaren og Miljødirektoratet.

Hovedtema for *3Q programmet* er arealbruk, biologisk mangfold, tilgjengelighet og kulturminner og -miljøer (Dramstad og Fjellstad 2010). Kulturminner har siden oppstart av programmet i 1998 blitt registrert i det sentrale jordbrukslandskapet. Seterlandskapet, som også inngår i den kulturelle arven landbruket forvalter, er imidlertid i beskjeden grad fanget opp gjennom programmet. Det ble derfor besluttet å undersøke setermiljøer spesielt, gjennom et eget prosjekt: *3Qs seterundersøkelse*.

Målet med *3Qs seterundersøkelse* er å presentere et gyldig tidsbilde av dagens situasjon i seterlandskapet. Undersøkelsen skal styrke grunnlaget for treffsikker virkemiddelbruk, tiltak og støtteordninger for å nå de til enhver tid gjeldende landbruks- og landskapspolitiske mål der hvor disse omfatter seterlandskapet. Samtidig kan undersøkelsen bidra til å øke kunnskapen om seterlandskapets plass i den nasjonale kulturarven.

Det er utgitt et mangfold av rapporter og bøker om ulike sider ved seterbruket, det aller meste med lokalt eller regionalt perspektiv. Bidraget fra *3Qs seterundersøkelse* er en systematisk og standardisert utvalgskartlegging som involverer alle landsdeler, og som i tillegg følger en metodikk som er egnet for statistikkproduksjon.

Dette er en rapport med mange tall og mange bilder. Kombinasjonen av kvantitativ og kvalitativ dokumentasjon er valgt for å framstille bredden i den informasjonen som foreligger. Gjennom tall og bilder dokumenteres registreringene som er gjort i setermiljøer over hele landet i perioden 2009 til 2015. I undersøkelsen har vi konsentrert oss om setertun og setervoll, mens vi har latt beitelandskapet rundt setra ligge.

Det vil alltid være usikkerhet knyttet til data fra utvalgsundersøkelser. Metoden som er valgt i denne undersøkelsen fører til at statistikken som framkommer er forventningsrett. Dette er et teoretisk begrep som innebærer at hvis undersøkelsen hadde blitt gjentatt «uendelig mange ganger» - med samme metode men med stadig nye utvalg - ville resultatene «i det lange løp» samle seg om det korrekte tallet. At undersøkelsen er forventningsrett bidrar til troverdige tolkninger av resultatene, og gir også grunnlag for å beregne usikkerheten til de enkelte estimatene om det er ønskelig.

Totalt sett, og for landsdelene, gir undersøkelsen et bilde av innhold, tilstand, bruk og tilgjengelighet på setrene i dagens situasjon. For flere av fylkene er materialet stort, mens det for andre bare gir en tilfeldig smakebit. Undersøkelsen gir ikke grunnlag for å trekke konklusjoner på lokalt nivå.

1.1 Norge – et mangfoldig seterland

Seter er ikke et helt entydig begrep. Setringen har hatt mange former og det finnes aktiviteter eller driftsformer i grenseland til det vi definerer som setring. I dette prosjektet har vi tatt utgangspunkt i Lars Reinton sin beskrivelse, presentert i trebindsverket om Sæterbruket i Noreg. (Reinton 1955:2).

Sæterbruk er det når ein gard (ein fast vinterbustad) har krøtera sine i sumararbeite på ein stad eit stykke frå garden der det er husvære og fast personale, så ein kan nytte ut større vidder til beite, som regel òg til slått og onnor försanking, og så ein kan spare på heimemarkene og nå i betre beite, føde fleire krøter over vinteren og skaffe forråd til levemåten på den faste bustaden (garden).

Setra er altså et sted man flyttet til i beitesesongen med både folk og dyr. En plass i utmarka der det var hus for folk, og ofte også, men ikke alltid, hus for dyr. Reinton nevner ikke melkeproduksjon spesielt, men tar antagelig for gitt at melkeproduksjon følger av sommerbeiting med krøtter.

Seterdrift er behørig omtalt og regulert i de eldste norske landslovene fra tidlig middelalder. Dermed vet vi at setring var en godt innarbeidet del av gårdsdrifta allerede på 1100-tallet. Men trolig går det enda tusen år tilbake i tid. Pollenanalyser viser beitebruk i utmarksområder helt fra bronsealder (1600–500 f.Kr.), som kan være fra en type seterbruk.

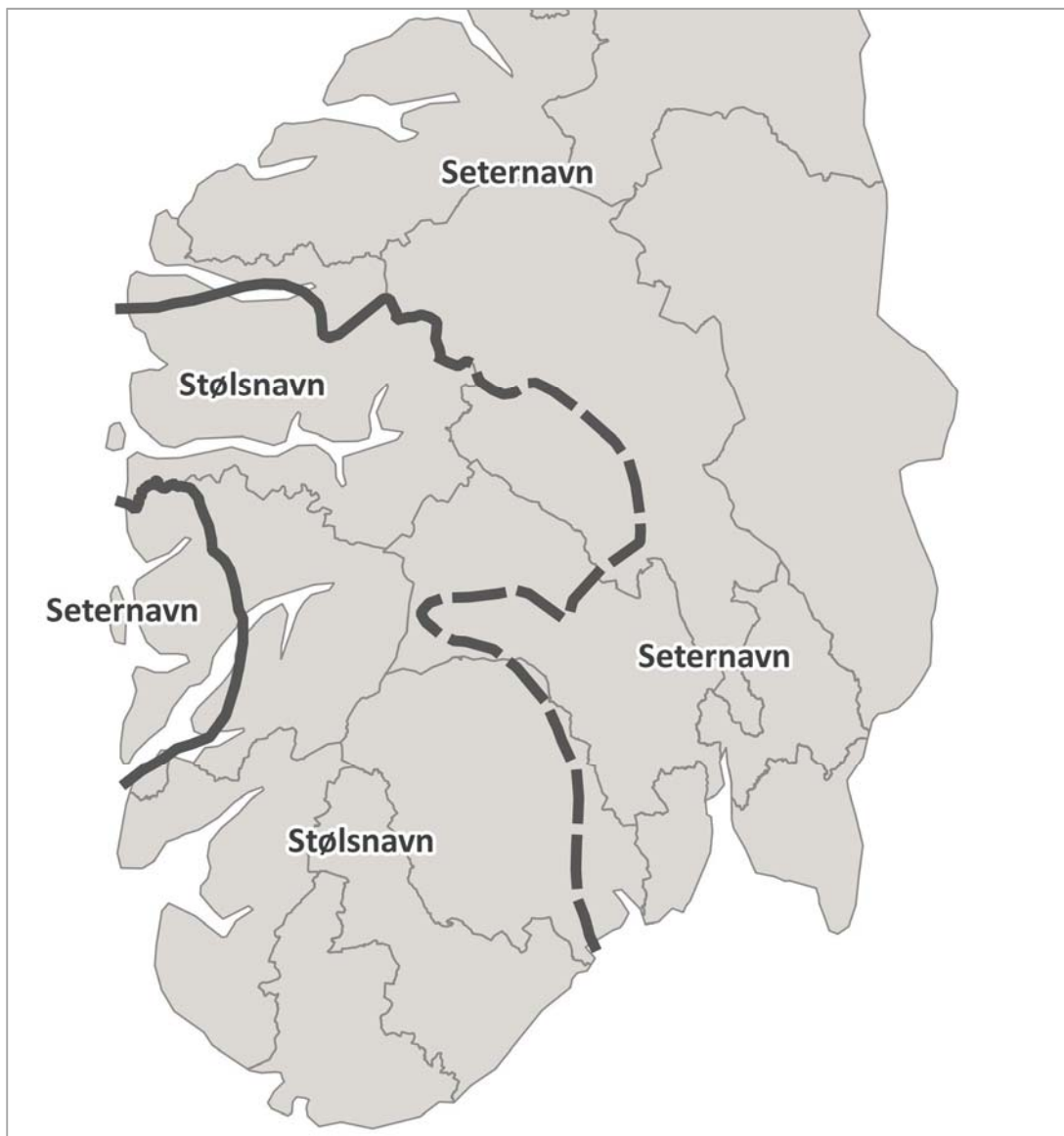
Seter og støl

Seter og støl er de vanligste begrepene brukt om driftsformen. Ordene har ulikt opphav og hørte til ulike driftsmåter, men i dag betegner de det samme fenomenet. Seter kommer fra gammelnorsk setr og sætr, som betød sete, oppholdssted eller bustad. Stølen har derimot opphav i stoðull, en plass der kyrne sto og ble melket. Dermed kan seter kobles til fullseterbruket og støl til melkeseterbruket. I hovedsak finner vi støler på Vestlandet og i Agder og Telemark, og setre over resten av Østlandet, i Trøndelag og Nord-Norge, men det fins mange lokale avvik fra dette. For eksempel har ytre deler av Hordaland seternavn. Så har vi også mange lokale varianter av begrepene, som staul, støyl, stul og stil, seter, sæter og seterstul. Voll, vang og sel er også brukt og i enkelte områder finner vi øygaard og bustad.

Ulike driftsmåter

Mange gårder hadde flere setre de flyttet mellom, etter hvert som snøen forsvant og beiteplantene vokste til i ulike høydelag. Andre steder kunne flere bruk holde til på samme seter, og budeier kunne dele på selet. Gårdsbruk som ikke hadde seter, leide dyra sine inn hos gårder med gode seterbeiter. Større gårdsbruk med dårlige beiter leide, eller kjøpte seg, seter i frodigere områder. Husmannsbruk kunne ha egen seter, eller de fikk ha dyra sine på setra til hovedbruket. Små-brukere gikk noen steder sammen om å rydde en felles seter. Tilpasningene var mange og ulike.

Den nærmeste setra i bruk kunne kalles heimestøl, vårseter eller skitnestøl, mens hovedsetra der man oppholdt seg lengst ble kalt blant annet fjellsetra, langsetra eller sommerstølen. Lokal navnebruk varierer. Så kunne man ha en eller flere mellomsetre i tillegg. Reinton har gitt seter-formen der både folk og dyr flyttet til, og bodde på, et seteranlegg, navnet fullseterbruk. (Reinton I 1955:29). En annen form kalte han slåtteseterbruk. Det betegner områder der slåtten var særlig viktig, hvor budeie, buskap og slåttefolk flyttet mellom opptil et titalls setre. En tredje driftsmåte ble kalt melkeseterbruk. I melkeseterbruket gikk budeia fram og tilbake daglig og bar melka med seg til gården, men overnattet på setra. Dette var mulig der avstandene tillot det og melkemengdene var bærbar. Likhetene i melkeseterbruket og bruk av sommerfjøs er store, og skillet er ikke klart. En forskjell ligger i bygningsmassen. Sommerfjøsset består kun av et fjøs. På melkesetra var det derimot hus for folk og ikke nødvendigvis for dyr. Også i sommerfjøsset kunne budeia noen steder overnatte, i en bås eller på trevet. I praksis er setrene vi favner i undersøkelsen anlegg som minimum har, eller har hatt, hus for folk.

Kartet over er tegnet med utgangspunkt i arbeidet til Torgny Ueland i prosjektrapporten fra plan for skjøtsel av støler i Nordfjord. Hun har skissert utbredelse av stølsnavn og seternavn, men tar flere forbehold om presisjonen: «På Austlandet er grensene berre omtrentleg påført. Grensene er heller ikkje absolutte. Det kan vere bruk av begge navna i mange bygder og grender». (Ueland 1998:14).

Reintons inndeling i fullseter, melkeseter og slåtteseter er ikke like relevant å bruke på dagens seterdrift, som har helt andre vilkår, ikke minst mye bedre tilgjengelighet. I dag kjører mange seterfolk hjem til gården nokså ofte. Noen bor på gården og kjører til setra for hvert fjøsstell. Det aller meste av melka på setra blir hentet av meieriet.

Få setre har drift på tradisjonelt vis, det vil si med melkeproduksjon og beiting, men mange er i bruk på annen måte, vesentlig til fritidsbruk og fôrproduksjon. Det har betydning for hvordan seterlandskapet utvikler seg. Vi har i siste kapittel dristet oss til å lansere noen nye seterbruksbegreper som forsøksvis skal favne nyere tids bruk av setrene.

Enkeltseter og felleseter

Det har vært mest vanlig at hvert gårdsbruk drev sin egen seter. I fellesetrene, som ble et satsingsområde særlig fra 1960-70-tallet, har flere bruk gått sammen om moderne fjøs, store fulldyrkede kulturbeiter og innleide røkttere. Målet er å få en mest mulig rasjonell seterdrift, mindre kostnader og mer fritid. Felles drift foregikk også tidligere på 1900-tallet, av småbruk med små besetninger som manglet økonomisk mulighet til å bygge og drifte egen seter. Noen fellesetre er anlagt på nye områder, andre i gamle seteranlegg. Fellesbeite og beitelag er andre navn som brukes om disse sammenslutningene.

Fellessetring ble en stund ansett som det nye, mer fremtidsretta seterbruket. Men fra tilgjengelig statistikk framgår det ikke noen ekspansjon i denne driftsformen på bekostning av tradisjonell enkeltseterdrift. 15 prosent av setrene er fellesetre, både i 2008 og 2015, og begge seterformene er i tilbakegang.

Sommerfjøset

Bruken av sommerfjøs er som nevnt en driftsform som faller utenfor undersøkelsen. Hensikten med sommerfjøset har vært den samme som for setra, å utnytte beiter i utmarka og holde dyra unna gårdens oppdyrkede arealer. Men når beiteområdene lå så nær gården at dyra kunne betjenes derfra, trengtes det ikke et fullt seteranlegg med bolighus for folk. Det holdt lenge med et enkelt hus der dyra ble samlet til melking. Det var nokså vanlig å holde dyra inne om natta, til ly for vær og vind, for insekter og rovdyr, og for å samle opp verdifull møkk. Sommerfjøs ble brukt også av gårder som seinere i sesongen flyttet dyra til en seter. Sommerfjøsene gikk ut av bruk utover på 50-tallet, mye som følge av at gårdene fikk melkemaske i hovedfjøset. Andre betegnelser på sommerfjøset er blant annet vårflor, gardfjøs, utefjøs, tråfjøs, skitnestøl og mjøstøl.

Avvikling, flytting og reetablering

De siste hundreårene fram mot 1900 var det sterk økning i antall av både gårder og setre. Etter 1900 har seterbruk og annen utmarksbruk avtatt sterkt.

Det har foregått mye salg og flytting av setre opp gjennom tidene. Det kunne bli trangt om plassen der hvor nye bruk bygde seg seter i allerede etablerte områder. Kvaliteten på utmarksbeitene varierer, og beitetrykket kunne bli for stort. Man ga seg med setring eller flyttet til ny plass på grunn av sviktende beiteressurser, eller fordi man gikk tom for fyringsved. Noen flyttet etter at de hadde kommet på kant med de underjordiske, som bodde på setrene når menneskene ikke var der. Steinras og snøskred har rasert mang en seter. Rovdyr har også jagd folk fra seterområder. Spesielt bjørnen finnes det mange beretninger om fra setrene.

Etter hvert ble mulighetene for bilvei avgjørende for å opprettholde seterdrift. Setre med vanskelige veiforhold ble lagt ned, eller man flyttet seteranlegget nærmere vei. Så sent som etter krigen ble det

ryddet og bygd nye setre. Blant annet hadde bureisingsbrukene fra mellomkrigstida lite jord, og behov for ekstra slått og beite. I seinere tid er det i hovedsak fellesetre eller beitelag som står for nyetablering av setre, mens reetablering av gamle nedlagte setre har skjedd i fylker der landbruksforvaltningen har igangsatt redningsaksjoner gjennom tilskudd til drift av besøkssetre.

Veien inn til Gammelsetra i Grøvudalen byr på halvannen times gange på gamle stier og tråkk i vakkert beitelandskap. Setra er drevet av ungdommer siden 1970-tallet. Drifta var da viktig i arbeidet mot planer om kraftutbygging og neddemming av dalen. Etter iherdig argumentasjon overfor kraftselskap og politikere, endte saken med varig vern av vassdraget. Siden har stadig nye yngre krefter stått for seterdrift og seterkurs her inne. De eldre trer etterhvert tilbake, men nyttes videre som ressurspersoner. Setra har siden 2005 vært formelt drevet av stiftelsen Gammelsetra. Målet er å opprettholde bruk og beiting i dalen slik at seterkultur og kulturlandskap blir bevart. Foto OSP, Sunndal i Møre og Romsdal.

Langs kysten av Vestlandet og nordover var bruken av sommerfjøs en mer vanlig driftsform enn full setring. På Grytøya i Harstad i Troms ligger flere sommerfjøs i samling. Foto Per Bjørklund, NIBIO.

Økonomisk støtte til seterdrift

I 1989 etablerte Landbruksdepartementet en nasjonal tilskuddsordning for seterdrift. Dette ble et viktig virkemiddel for å beholde setringen, som nå var sterkt redusert. 2850 gårdsbruk drev seter i 1990. Alle seterbrukere kunne søke om støtte, og alle fikk den samme summen. Fra 2004/2005 ble den nasjonale ordningen overført til fylkene. Hvert fylke kunne nå gjennom sitt regionale miljøprogram, RMP, prioritere støtteordninger utfra miljøutfordringer i sine områder. Ti av fylkene fortsatte med tilskudd til seterdrift, og alle hevet satsene for tilskuddet.

Verdier under press

Setra har en sentral plass i landbrukets kulturhistorie. For 100 år siden var det seterdrift i alle landets fylker. Setring foregikk overalt; på fjellet, i skogen og på øyer. Det var i utmarka man fant beite til dyra og fikk dem i hold igjen etter ofte skrinne vintre, slik at de kunne produsere melk nok til mer enn avkommet sitt. Det var også i utmarka det meste av vinterfôret ble sanket inn. Utmarka bød i tillegg på en rekke andre ressurser som gården og samfunnet trengte.

I nyere tid er situasjonen en annen. Utmarksressursene utnyttes ikke på langt nær som før. Den sterke vinterfôringa på gården har utklasset de engang så rike utmarksbeitene. Det er avlet fram en norsk kurase som produserer atskillig mer melk enn de gamle rasene gjorde, men på kraftigere fôring. På setra må det nå tilleggsfôr til, eller man må akseptere at melkeproduksjonen minker. For dyras helse og trivsel er setertida uansett en gevinst.

Setring over lang tid har skapt særegne landskap med store biologiske, kulturelle og estetiske verdier. Setra byr på unike bygningsmiljøer, særegne plantesamfunn og åpne beitelandskap og er høyt verdsatt

blant folk flest. Det såkalte frie seterlivet, i flotte omgivelser, men med arbeid og strev, og innslag av lengsel og romantikk, har stimulert til en omfattende produksjon av musikk, litteratur og billedkunst. Kulturverdiene i seterlandskapet ligger også i kunnskap og ferdigheter knyttet til seterdrifta. Til behandling av melka, til dyrestell, samarbeidsformer og lokal tilpasning til natur og klima.

De gamle verdiene i seterlandskapet er under press i dag. Bygningsmassen er i endring og de åpne beitelandskapet gror igjen. Etter at meieriene tok over det meste av melkeforedlingen på 1950-tallet, er det et fåtall personer og miljøer som forvalter tradisjonene videre.

Organisasjonen Norsk Seterkultur arbeider for å skape nettverk og et kompetent fagmiljø for seterbrukere og andre med interesse for seter. De vil være et talerør for seterbrukere overfor myndighetene, og engasjerer seg i saker som angår seterkultur og vilkår for seterdrift.

I flere områder har seterbrukere etablert lokale nettverk, der de samarbeider om blant annet produktutvikling, formidling og tilbud til publikum. Eksempler på slike nettverk er Snåsa seterlag i Nord-Trøndelag og Budeieveven som samler seterbrukere i deler av Buskerud og Telemark. Nettverkene bidrar til å holde motivasjon og interesse oppe blant seterbrukerne og gjør samtidig seterkulturen bedre tilgjengelig for publikum.

I dag er det melkeproduksjon på bare drøyt 900 setre. Områdene setrene ligger i, er til dels svært attraktive for fritidsbruk. Anlegging av hyttebyer og alpinsentre i seterområder har tiltatt spesielt fra 1980-åra mens bygging av spredte enkelthytter har en lengre historie. Disse bruksendringene har endret seterlandskapet, noe som er spesielt synlig i vegetasjonen, i bygningsmiljøer og veinett.

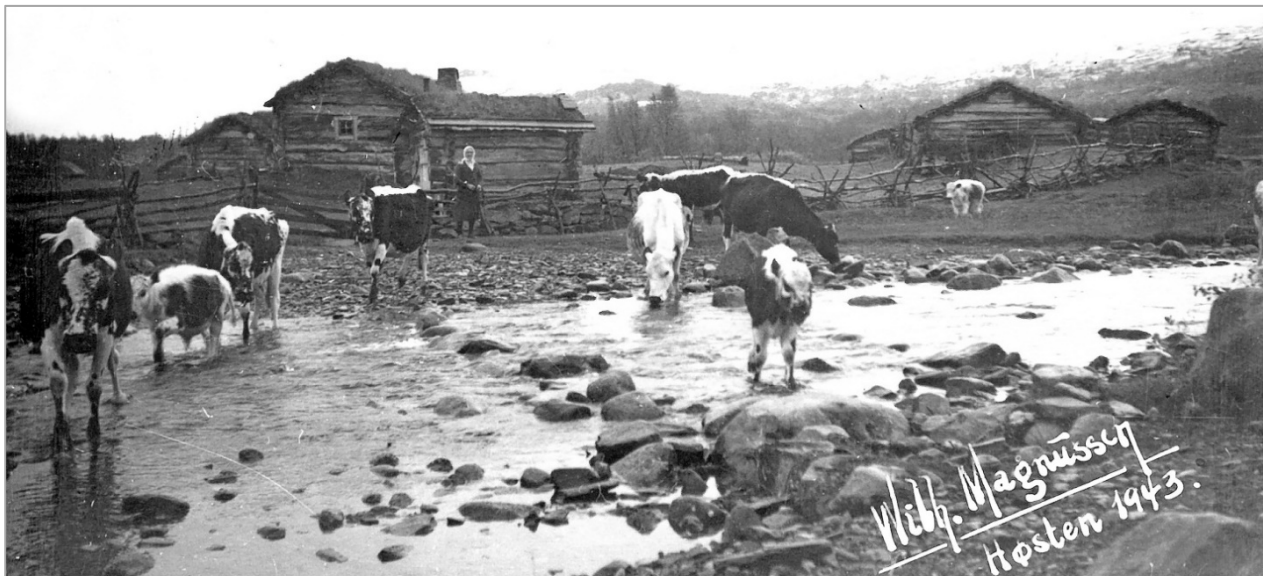
Hvordan ser så dagens aktive seter ut, og hva har skjedd med de tusener som ikke lenger er i drift? I dette prosjektet prøver vi å få noen mål på situasjonen gjennom kartlegging etter en systematisk metode i seterområder rundt i landet.

For dyra betyr seterlivet trivsel og helse. Dyr som slippes på utmarksbeite får skjerpet sansene sine. De må finne gode og trygge beiteplanter og godt vann. De må holde flokken samlet, passe tida og finne veien hjem. Denne kua av gammel norsk rase ble påtruffet med en liten flokk på en nedlagt støl i Voss i Hordaland. Hun har typiske trekk fra dølafeet, men kan også tilhøre vestlandsk fjordfe. Disse gamle norske rasene er mindre og lettere til beins, og de beiter på et bredere spekter av gras, urter og løv enn dagens dominerende kurase, norsk rødt fe, NRF, gjør. NRF-kua produserer mer melk og er mer avhengig av tilleggsfôr på beite. Men også den store NRF-kua er god til å ta seg fram i terrenget. Foto KAS.

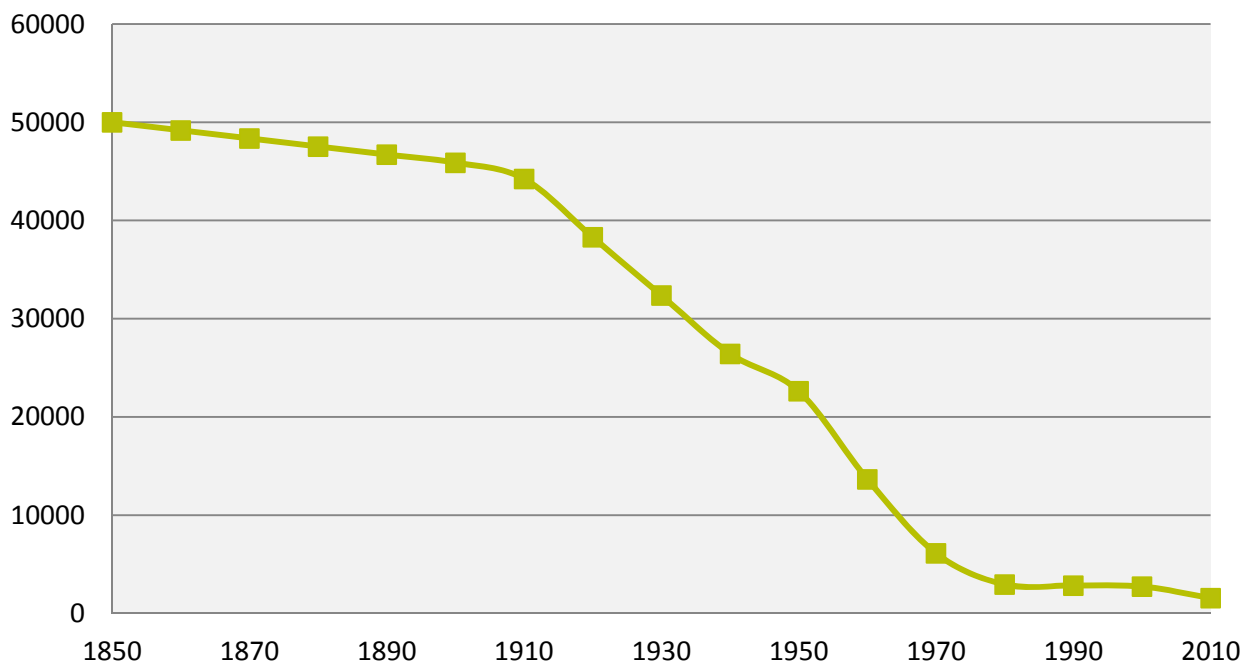
I Budalen i Midtre Gauldal i Sør-Trøndelag er det fortsatt mange som setrer. På bildene fra Hiåvolla fra henholdsvis 1943 og 2016 kan vi se at Norsk rødt fe (NRF) har tatt over for den gamle stedegne røroskua (Sidet trønder- og nordlandsfe, STN), og kanskje er det ei ku av den britiske melkerasen jersey vi ser til høyre. Dagens kyr produserer mye mer melk enn de gamle rasene gjorde på 40-tallet, men nå har budeia melkemaskin til hjelp. De gamle gjerdene av stein og staur er erstattet med netting med strømtråd på toppen. Det har skjedd en hel del med bygningsmassen også, som ser ut til å være i mye bedre tilstand i 2016. Hestene i 2016 er trolig til hobbybruk. Om det var hest på bruket på 40-tallet, var de nok brukt i arbeid. Vi ser at husbonden er på besøk og at det står bil på tunet. Budeia på 40-tallet fikk nok også besøk av mannen, men neppe så ofte og så lettvis som i 2016. Med bil og mobiltelefon har dagens seterbrukere atskillig større mobilitet og mer kontakt med omverdenen enn budeiene hadde på 1940-tallet. Dersom de leverer melka til meieri og ikke foredler den selv, har de også fått en lettere arbeidsdag. For innleide budeier betyr dette fredelige dager med god pause mellom fjøsstellene. Der gardkona er budeie selv, har derimot bil og meierilevering for mange medført kjøring mellom gård og seter med oppgaver og ansvar begge steder, og dermed nokså strevsomme dager. Foto 1943 Wilhelm Magnussen © Elias Oscar Johansen, foto 2016 Oskar Puschmann.

1.2 Seterdriftas omfang

På midten av 1800-tallet var seterbruket i Norge på sitt mest omfattende. I overkant av 50 000 gårdsbruk drev setring. (Reinton 1955). Tallet på setre som var i bruk er derimot ukjent.

Utvikling fra 1850 til 2010

Etter 1850 har tallet på gårdsbruk med seterdrift minket ujevnt, men trutt. I figur 1 vises utviklingen i antall gårdsbruk med seter. Tall for 1850 har Lars Reinton beregnet. (Reinton 1955:9). Tall for perioden mellom 1850 og 1909 mangler og kurven for denne perioden er fiktiv, men deretter kommer landbrukstellingene med klare tall. Fra ca. 1900 stuper kurven nedover helt til 1980 før den brått flater ut. Antallet bruk er da nede i snaut 3000. På nittitallet skjer det for første gang en liten økning, men så fortsetter nedgangen, imidlertid i en mye svakere takt. Selv om totalsummen går ned, er det fortsatt nye bruk som starter opp med seterdrift. Også under 2. verdenskrig, da alle matressurser brått ble ekstra verdifulle, bremses nedgangen i seterdrifta opp noen år, før det igjen bar utfor. Nedgangen er en kombinasjon av to forhold. Det ene er den generelle strukturrasjonaliseringen i landbruket som har ført til at det er færre bruk som driver melkeproduksjon. Det andre er at en mindre andel av melkebrukene finner det hensiktsmessig å drive seterbruk. De statlige tilskuddene til seterdrift som ble innført i 1989 har bidratt til å bremse nedgangen.

Figur 1. Antall gårdsbruk med seter 1850–2000.

Utbredelse i dag (2015)

922 setre er i aktiv drift i 2015 og 15 % av landets melkeprodusenter sender dyra til seters. Det er tall for setre med mottatt setertilskudd som omtales her.

Oppland er det største seterfylket, med 356 aktive setre i 2015. Det omfatter 49 % av landets aktive setre. Nummer to på lista er Hedmark med omtrent halvparten så mange, 183 setre. Videre har Sør-Trøndelag 110 aktive setre og Buskerud 88. På Vestlandet er det flest aktive setre i Sogn og Fjordane (51) og Møre og Romsdal (43).

Vel så interessant er det å se på hvor stor andel av melkeprodusentene som setrer, og da må Telemark også trekkes fram. Buskerud har høyest andel setring (42 %), før Hedmark (35 %), Oppland (34 %), Telemark (26 %) og Sør-Trøndelag (21 %). Møre og Romsdal har 13 % setring mens de øvrige vestlandfylkene ligger godt under 10 %.

Valdres er området i landet med mest aktivt seterbruk, med Øystre Slidre i ledelsen. Ifølge Fylkesmannen i Oppland drar 80 % av melkebrukene i denne kommunen til seters.

(<https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/fylkesnytt-fra-oppland-12017/id2541226/>)

Det var 788 enkeltsetre og 134 fellessetre i drift i 2015. Møre og Romsdal skiller seg ut med nær dobbelt så mange fellessetre som enkeltsetre. Troms har omtrent like mange av hver. De øvrige fylkene har alle en stor overvekt av enkeltsetre.

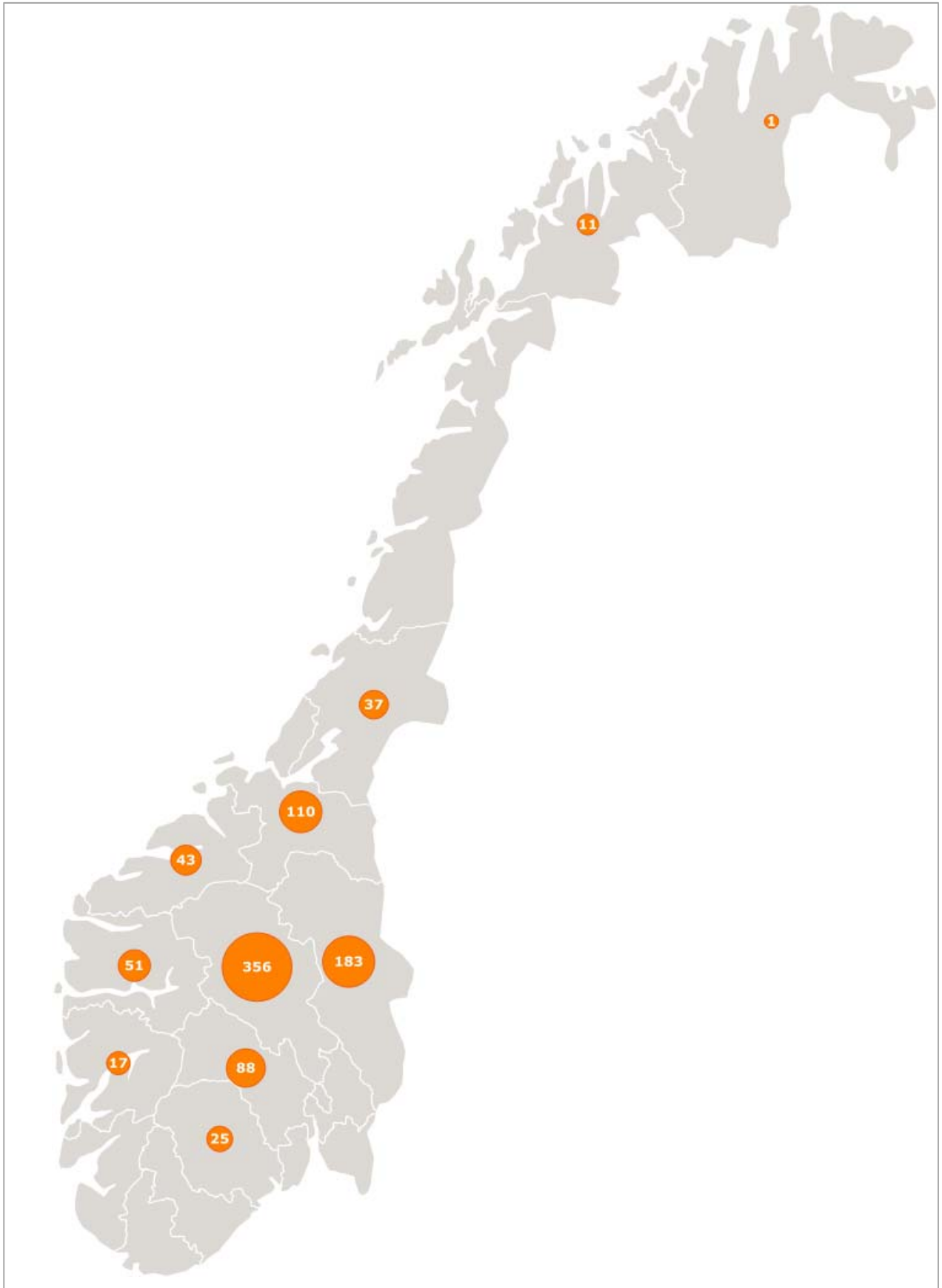
I 2015 fikk 54 enkeltsetre og 7 fellessetre tilskudd til foredling av melk på setra. Tilsvarende tall for 2014 var hhv. 61 og 11, og for 2013 hhv. 63 og 8. Det er altså ingen uttalt økning å se i foredling på setrene disse få årene som vi har tall for. Tilskudd til foredling gis bare i 4 fylker: Hordaland, Møre og Romsdal, Sør-Trøndelag og Nord-Trøndelag.

Tabell 1. Antall melkebruk og andel setring i 2015.

	Enkeltseter	Fellesseter	Medlem i fellesseter	Melkebruk	Andel setring
Hedmark	165	18	49	607	35 %
Oppland	332	24	69	1195	34 %
Buskerud	84	4	8	222	42 %
Telemark	21	4	9	117	26 %
Hordaland	15	2	6	590	4 %
Sogn og Fjordane	42	9	25	898	8 %
Møre og Romsdal	15	28	93	852	13 %
Sør-Trøndelag	78	32	115	873	21 %
Nord-Trøndelag	31	6	13	926	5 %
Troms	5	6	14	279	7 %
Finnmark	0	1	1	101	1 %
SUM	788	134	402	7954	15 %

Tall for medlemmer i fellesseter er fått ved henvendelse til Landbruksdirektoratet.

Tall for melkebruk er hentet fra Produksjonstilskudd per 31/7 2015 (Landbruksdirektoratet).

Figur 2. Kart som viser antall setre i hvert fylke som mottok setertilskudd i 2015

Utvikling fra 2008 til 2015

I 2008, året før vi startet denne undersøkelsen, fikk NIBIO (den gang Norsk institutt for Skog og landskap) i oppdrag fra Statens landbruksforvaltning (nå Landbruksdirektoratet) å kartfeste alle aktive setre. Vi har derfor detaljert tallmateriale for bruk som mottok setertilskudd dette året. Elleve fylker er med i statistikken.

Det var 315 flere aktive setre i 2008 enn i 2015, altså har det vært en avgang på 25 %. Avgangen i enkeltsetre er på 25 % og i fellesetre på 30 %. Det er altså ikke slik at fellesetrene tar over for enkeltsetre. Alle fylker viser nedgang, bortsett fra Finnmark, som i perioden har anlagt et nytt fellesbeite og økt antallet seter fra ingen til en. Rogaland har derimot mistet sine to aktive setre og står nå i null.

Forholdet mellom enkeltsetre og fellesetre er likt i 2008 og 2015: 85 % enkeltsetre og 15 % fellesetre.

Oppland var og er det ledende seterfylket, med 477 aktive setre i 2008 og 356 i 2015. Buskerud har størst andel setring; 42 % i 2008 og 41 % i 2015. Alt i alt har andelen av melkebrukene som setrer økt i perioden, fra 12 % i 2008 til 15 % i 2015. Antall medlemmer i felleseter er innberegnet.

Tabell 2. Setre med setertilskudd i 2008 og 2015.

	2008			2015			2008 - 2015			
	Enkelt-seter	Felles-seter	Alle setre	Enkelt-seter	Felles-seter	Alle setre	Endring Enkelt-seter	Endring Felles-seter	Endring Alle setre	Endring alle prosent
Hedmark	209	21	230	165	18	183	-44	-3	-47	-21 %
Oppland	431	46	477	332	24	356	-99	-22	-121	-25 %
Buskerud	114	7	121	84	4	88	-30	-3	-33	-27 %
Telemark	27	6	33	21	4	25	-6	-2	-8	-24 %
Rogaland	1	1	2	0	0	0	-1	-1	-2	-100 %
Hordaland	25	5	30	15	2	17	-10	-3	-13	-43 %
Sogn og Fjordane	61	10	71	42	9	51	-19	-1	-20	-28 %
Møre og Romsdal	19	39	58	15	28	43	-4	-11	-15	-26 %
Sør-Trøndelag	104	44	148	78	32	110	-26	-12	-38	-26 %
Nord-Trøndelag	40	6	46	31	6	37	-9	0	-9	-20 %
Troms	15	6	21	5	6	11	-10	0	-10	-48 %
Finnmark	0	0	0	0	1	1	0	1	1	100 %
SUM	1046	191	1237	788	134	922	-258	-57	-315	-25 %

2 Arbeidsmåte

2.1 Utvalgsundersøkelse

Seterprosjektet er en utvalgsundersøkelse, basert på et eget sett av kriterier.

Landet er delt inn i 5 km x 5 km ruter ved hjelp av Statistisk sentralbyrås rutenettinndeling for statistikkbruk. (Strand og Bloch 2009). Deretter er følgende kriterier benyttet for å bestemme populasjonen «ruter med sannsynlig forekomst av seter».

1. Ruter med SEFRAK-bygg med GAB-kode 171 og tekststreng «seter» eller en variant av ordet i beskrivelsen.
2. Ruter med seter som mottok driftstilskudd i 2008.
3. Ruter som inneholdt stedsnavn i Sentralt Stedsnavnregister med navnetype 71 (setervoll) eller navnetype 111 (seter).

Populasjonen utgjør 5108 ruter. Disse er sortert i tilfeldig rekkefølge og deretter gitt et løpenummer fra 1 til 5108. Rutene med løpenummer 1 til 300 utgjør vårt tilfeldige utvalg på n=300 ruter.

Etter at utvalget på 300 ruter var etablert, er det benyttet flere kilder for å få bedre oversikt over seterområdene i de utvalgte rutene, blant annet eldre ØK-kart, flybilder og lokal litteratur. Intensjonen har vært å finne alle eller flest mulig av setre og rester av setre innenfor rutene. Begrepet flater blir også benyttet om disse rutene.

Gjentak og utvidelse

Det er verken planlagt gjentak eller utvidelse av undersøkelsen, men alt er lagt til rette for at dette kan gjøres. Alle registreringer er stedfestet og informasjonen ligger ordnet i instituttets databaser. Flateutvalget kan eventuelt utvides ved å legge til nye flater fortløpende etter løpenummer.

Feltarbeid

Feltarbeidet er utført i løpet av sju somre, fra 2009 til 2015. Befaringen har vesentlig foregått i månedene juli og august, i den vanligvis mest aktive seterperioden, for å få best mulig vurdering av bruk og aktivitet.

De aller fleste setrene som var identifisert på kart er besøkt i felt. Noen få ble utelatt pga. vanskelig tilgjengelighet (utrast vei, snø, flom), til gjengjeld ble informasjon innhentet fra flyfoto, eier eller andre lokalkjente. En og annen seter er registrert fra utsiden av gjerdet pga. beitedyr som ikke ønsket besøk. Andre plasser ble utelatt fordi kjentfolk avviste informasjonen som feil. Flere setre som *ikke* var identifisert på forhånd, er påvist og registrert, hovedsakelig etter tips fra lokalkjente. Til sammen tolv personer, alle tilhørende Norsk institutt for skog og landskap (senere Norsk institutt for bioøkonomi, NIBIO) har deltatt på feltregistrering. Alle har jobbet enkeltvis. Kalibrering av feltpersonalet har foregått gjennom årlige samlinger.

Informasjon til landbrukskontor

Når feltarbeid utføres på innmark blir hver enkelt grunneier varslet med brev, som sendes fra instituttet via landbrukskontorene i de aktuelle kommunene. I seterlandskapet, som i stor grad er

utmark, er dette ikke gjort, men Landbrukskontorene er tilsendt brev fra oss med informasjon om virksomheten.

Uten informanter

Det har ikke vært systematisk bruk av informanter. En fordel med det er tidsbruken; man kan rekke over flere anlegg og samle et større materiale på atskillig kortere tid. Ulempen er at man ikke får del i eiers kunnskaper om seteranleggets historie og om tradisjonene i området. I flere situasjoner er det tatt kontakt med lokalkjente folk for informasjon. Andre informanter er påtruffet tilfeldig.

Fotografi

Så å si alle bygninger og anlegg på setrene er fotografert, med ett eller flere bilder, med tanke på dokumentasjon og gjenkjenning ved eventuell senere befarings. Dette har gitt oss et stort og unikt billedmateriale som viser bredden i hva setrene består av i dag. Avbildede setre er i de fleste tilfeller anonymisert i presentasjoner. Bildene som benyttes i rapporten er tatt både innenfor og utenfor seterflatene.

Kartfesting

Feltregistreringen er dels utført med penn og papir med digitalisering i etterkant, og dels med felt-pc eller nettbrett og direkte digitalisering.

Programmene FYSAK og Q-gis er benyttet til digitalisering. Hvert seteranlegg er rammet inn i form av en polygon. I flere situasjoner har vi verken kjent til eller klart å se noen klar avgrensning av seteranlegget. Derfor har vi generelt ikke tillagt denne rammen stor betydning. Dersom avgrensning av enkeltanlegg var problematisk, ble et større område registrert under ett. Stølslag på Vestlandet, der flere brukere har andel i et anlegg med felles bruk av arealer, er også registrert under ett. Bygninger og andre kulturminner innenfor polygonen er punktfestet. Linjer er ikke benyttet. Seteranlegg som strekker seg utover ytterkanten på flatene, er tatt med i sin helhet.

Lagring av registreringsmaterialet

Informasjon om hvert objekt er ordnet og lagret i instituttets fagdatabase.

Registreringsparametere

Det er innhentet informasjon om og gjort vurderinger av seteranlegget som enhet, samt av setervoll, bygninger og andre kulturminner.

Seteranlegg: Navn, organisering, adkomst, gangtid, bruk, gjerdetyper, utsikt, tilrettelegging.

Setervoll: Gjengroing.

Bygning: Type, tilstand, SEFRAK-id, veggkonstruksjon, -kledning og - farge, takkledning.

Kulturminne: Type, tilstand, Askeladden-id, synlighet/gjengroing.

Presentasjon i rapporten

I presentasjonene er ofte landet delt inn i Østlandet, Vestlandet og Midt-Norge. Dette er en grov inndeling, som ikke alltid synes like relevant. Det er for eksempel ulikheter i naturforhold, sosiale vilkår, skikker og tradisjoner mellom flatbygder og fjellbygder på Østlandet, som det er mellom indre

fjordbygder og ytre kystområder på Vestlandet. Likevel finner vi en slik inndeling hensiktsmessig og den som best kan favne kulturområder eller kulturskiller. Begrepet Midt-Norge er en ytterligere forenkling vi bruker, fordi en stor overvekt av setrene vi har besøkt i de nordligste fylkene våre, ligger i Trøndelag.

I denne sammenhengen omfatter *Østlandet* fylkene Østfold, Akershus, Hedmark, Oppland, Buskerud, Vestfold, Telemark, Aust-Agder og Vest-Agder. *Vestlandet* omfatter fylkene Rogaland, Hordaland, Sogn og Fjordane og Møre og Romsdal. *Midt-Norge* omfatter fylkene Sør-Trøndelag, Nord-Trøndelag, Nordland og Troms.

Antall *seterenheter* som vi opererer med er vel å merke ikke et uttrykk for antall driftsenheter med seterbruk. I seteranlegg hvor areal er brukt i fellesskap og bygninger ligger samlet uten noen klare eiendomsgrenser, har vi måttet telle alt under ett. For eksempel kan støslagene vi har registrert på Vestlandet inneholde fra to til kanskje 15 bruksenheter. Dermed er det flere bruksenheter representert i prosjektets materiale enn tallet på registrerte anlegg sier noe om. Dette er særlig uttalt på Vestlandet.

Vi finner en omfattende og variert begrepsbruk om seter og seterbygninger rundt i landet. I presentasjonen holder vi oss generelt til østnorsk, men benytter både begrepene seter og støl.

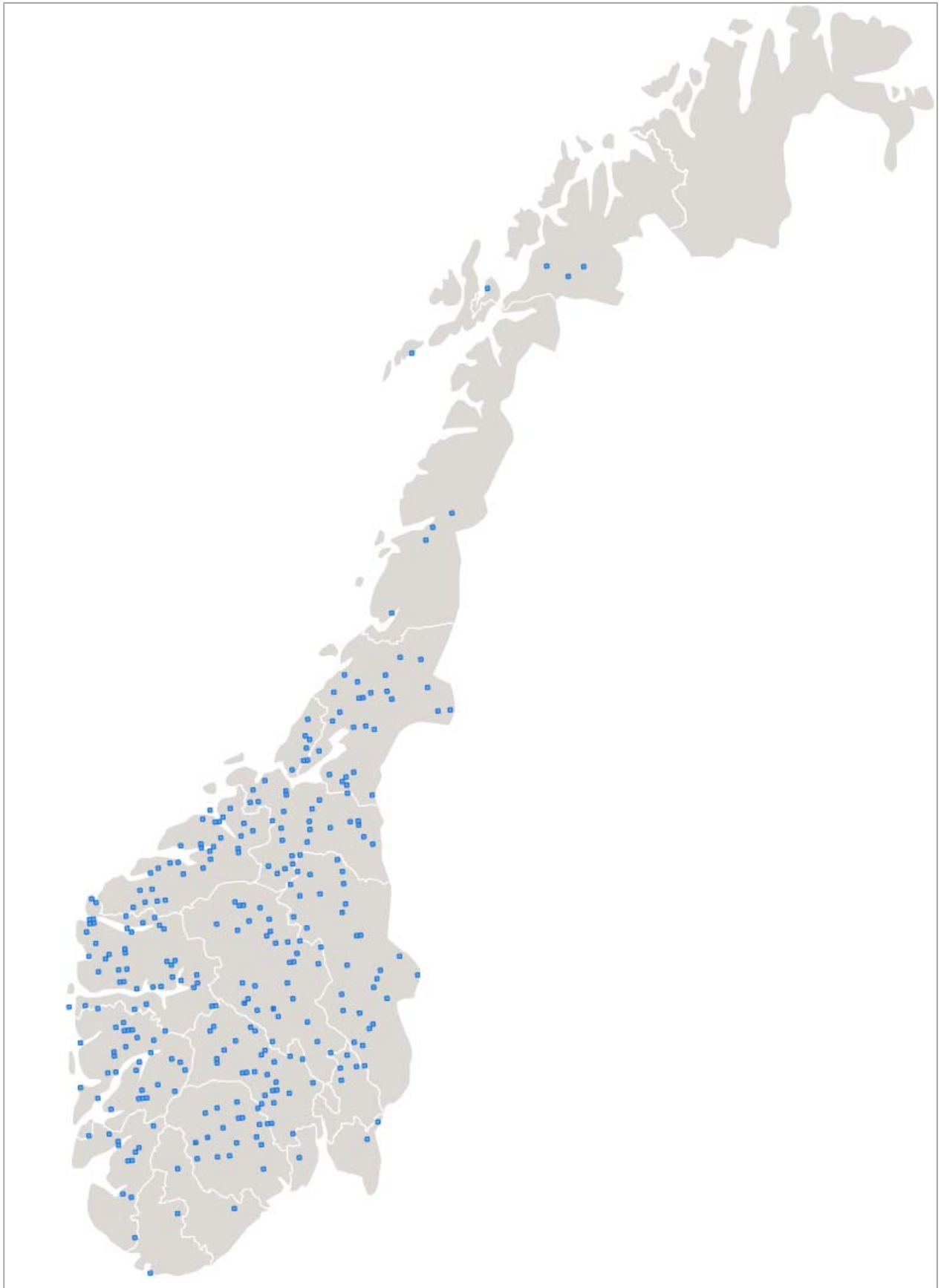
Under bildene er fotografene presentert med tre-bokstavsforkortelser. Forklaringen til disse finnes i rapportens forord.

2.2 Områder med registrering

Områdene vi har besøkt og kartlagt er resultat av et tilfeldig utvalg. Utgangspunktet for utvalget er tre kilder; seternavn i Kartverkets stedsnavnregister, bygninger kodet som seterhus i SEFRAK-registeret og setre som mottok setertilskudd i RMP i år 2008.

Dekningen ble god i de sentrale områder av landet mens ytterkantene i sør og nord har få flater. For eksempel er det bare én flate i Vestfold fylke. Det har vært flere setre på flaten, men det er ingen som lenger har seterhus bevart. Vestfold har hatt en rik setertradisjon og det finnes mange rester etter setring, (Bjørvik 2011), men i vår undersøkelse kommer ikke dette fram. I Østfold har flatene våre heller ikke truffet mange seterspor. Også Agder-fylkene, hvor det stedvis har vært svært mye setring, er dårlig representert. Det samme gjelder nordområdene våre. I Finnmark fylke ble det ingen flater, og i Nordland og Troms ble det få. I disse områdene har vi dermed begrenset informasjon om seter og svakt grunnlag for statistikk.

Seteranlegg er registrert i 167 kommuner i 17 fylker ifølge kommunestatus for 2009.

Figur 3. Kart med lokalisering av 300 seterflater.

Figur 4. Kart med eksempel på seterflate med registreringer inntegnet.

Figur 4 viser hvordan en seterflate på 5 km x 5 km kan se ut. I dette området hadde vi mye informasjon og det var enkelt å finne setrene. To setre var aktive i år 2008, fem setre hadde SEFRAK-hus kodet 171 *seterhus, sel, rorbu o.l.* og kartet viste flere seternavn. Et anlegg av nyere årgang uten seternavn, ble funnet litt tilfeldig.

Avgrensningen av seteranleggene er inntegnet på kartet nokså omtrentlig. Bygningene er markert med kulepunkt.

Det kan være vanskelig å finne fram til og kjenne igjen gamle setre når hyttebyggingen er omfattende, slik som her. Hytteområder innebærer på den annen side godt utbygd veinett og lett tilgjengelighet. Mange veier inn til setrene er imidlertid stengt med bom.

3 Seteranlegg

3.1 Innhold og tilstand

Seteranleggene vi har registrert, er i nokså forskjellig forfatning i dag. Setre ligger for seg selv, i setergrender eller i støslag. Noen er i aktiv drift, andre har vært oppgitt i hundre år. Noen har mange og godt vedlikeholdte seterhus, andre har bare nyere fritidshus. På andre igjen fins det bare tufter. På enkelte setre har folk samlet sammen gamle hus fra andre steder og komponert nye fritidsanlegg, mens noen setre eksisterer bare som navn på kartet uten for oss synlige spor. Noen setre er berørt av ny bruk av landskapet. For eksempel har de fått strømlinje gjennom anlegget eller de er berørt av vassdragsregulering.

Lokalitetene vi har undersøkt er sortert i seks klasser:

Klassifisering av anlegg med funn av seter

1. Seter med stående bygninger

Anlegget inneholder et eller flere hus, seterhus eller andre hustyper, i enten god tilstand, moderat forfall eller sterkt forfall.

2. Seter med bare tuft/ruin

Anlegget inneholder bygninger i tilstand ruin eller tuft, men ingen stående bygninger.

3. Setervoll uten hus

Anlegg med rester av setervoll, der vi ikke har påvist hus eller tufter etter hus.

Klassifisering av lokaliteter uten funn av seter

4. Ingen funn

Seter er angitt på kart, men det ble ikke funnet spor ved leting i området. Der vi finner skilt eller annen informasjon, men ingen synlige spor etter setra, blir vår kategori likevel «ingen funn».

Noen setre er oppgitt for såpass lenge siden at det ikke lenger finnes synlige rester. I noen tilfeller har vi informasjon om at setra er flyttet. Det er også enkelte feil i kart- og registerdata, for eksempel kan kartfestingen være upresis.

5. Endret miljø

Anlegget er såpass endret at det er vanskelig å få noe inntrykk av den tidligere setra. Det kan for eksempel være nedbygd med fritidshus, utbygd til gårdsanlegg, planta til med trær eller overpløyd og utvidet til en større engeig.

6. Ikke seter

Seter er angitt på kart, men situasjonen tilsier, eller vi har informasjon fra lokalkjente, om at det aldri har vært seter på stedet.

Innhold i oppsøkte lokaliteter

Av de 300 utvalgsflatene er 35 uten funn av seter. De andre inneholder fra ett til 67 seteranlegg.

1880 lokaliteter med seterinformasjon er oppsøkt. 191 (10 %) var uten funn eller med sterkt endrede miljøer, og vi står igjen med 1689 lokaliteter med varierende seterinnhold.

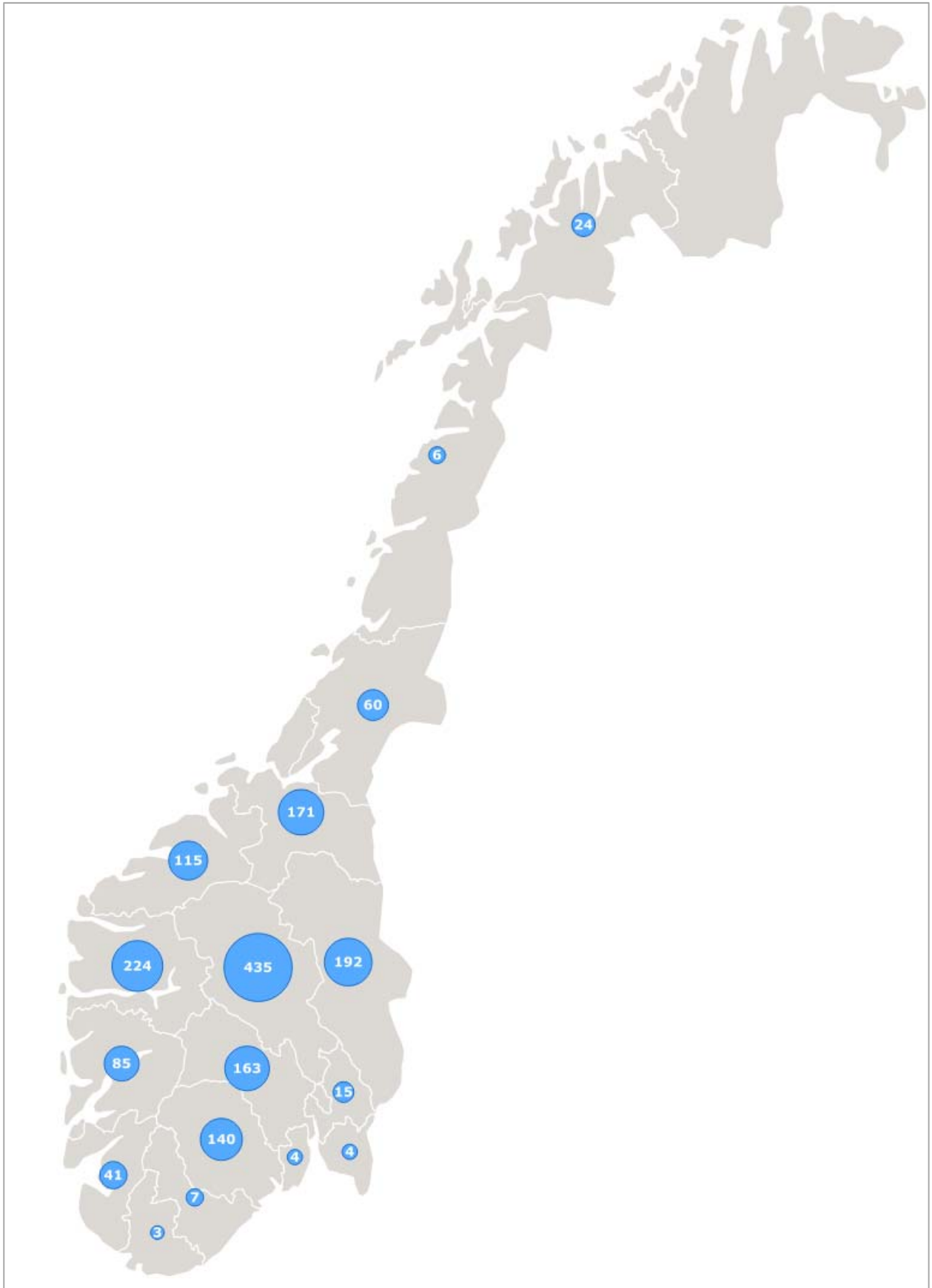
86 % av setrene med funn har stående bygninger. Høyest andel setre med stående bygninger finner vi på Østlandet mens det er størst andel med bare tufter og ruiner på Vestlandet.

Hordaland har størst andel av typen «ikke seter». Det dreier seg vesentlig om sommerfjøs nær gården, angitt som seter på kart. Slike anlegg ligger utenfor prosjektets definisjon av seter. Sør-Trøndelag, Møre og Romsdal og Telemark har størst andel lokaliteter av typen «miljø endret».

Tabell 3. Innhold i oppsøkte seterlokalteter.

	Seter med stående bygning	Seter med kun tuft/ruin	Seter med kun voll	Ingen funn	Endret miljø	Ikke seter	Antall oppsøkt lokalitet
Østfold	1	3	0	9	0	0	13
Akershus	11	4	0	1	3	0	19
Hedmark	174	17	1	0	0	4	196
Oppland	400	29	6	1	6	7	449
Buskerud	149	14	0	4	0	3	170
Vestfold	2	2	0	4	0	0	8
Telemark	122	18	0	3	11	9	163
Aust-Agder	5	2	0	0	1	0	8
Vest-Agder	3	0	0	4	2	0	9
Rogaland	35	5	1	0	1	0	42
Hordaland	71	14	0	3	4	14	106
Sogn og Fjordane	180	43	1	3	2	4	233
Møre og Romsdal	85	28	2	9	4	2	130
Sør-Trøndelag	153	14	4	19	5	7	202
Nord-Trøndelag	45	14	1	17	12	1	90
Nordland	5	1	0	3	1	7	17
Troms	17	7	0	1	0	0	25
SUM	1458	215	16	81	52	58	1880
Prosent	86 %	13 %	1 %				

Figur 5. Kart som viser antall registrerte seteranlegg i hvert fylke.

3.1.1 Seteranlegg: Bilder

I Valdres ligger stølene mange steder samlet i grender, som her kalles stølslag. Hvert bruk har sitt avdelte og inngjerdete areal med setertun og voll. Stølslaget Gauklia har 23 bruk. To var i drift i 2008. Foto KAS, Nord-Aurdal i Oppland.

På Vestlandet hadde samlingen av støler ofte form som klyngetun. Hjellesetra i Nordfjordeid er et uvanlig stort og komplett stølslag med alle hustyper bevart. Nitten gårder hadde bruksrett og siste sommer med stølsdrift var i 1990. Selene ligger på en tilnærmet rekke øverst i bakken, med fjøsene langsetter utmarksgjerdet ovenfor og løene samlet nederst på vollen. Noen få hytter har fått plass i anlegget. Foto KAS, Eid i Sogn og Fjordane.

Skogsetrene lå ofte enkeltvis. Beitet er generelt dårligere i skogen enn i høyereliggende områder. Noen bruk hadde seterrett bare i skogen, andre hadde heim- eller vårseter i skogen nær gården og flyttet til fjellsetra etter hvert som vær og beiteforhold gjorde det mulig. Skogsetrene gikk tidligst ut av bruk og er ofte borte eller i dårlig forfatning i dag. Denne består av ei gammel løe og en nyere hytte. Foto FRB, Tokke i Telemark.

På Hardangervidda har det vært omfattende aktivitet med jakt og ferdsel, fedrifting og støling. På østvidda er stølshusene stort sett i lafta tømmer, på vestvidda er mye bygd i stein. Agastølen i Bjoreidalen består av fem sammenbygde steinbuer. Trolig var dette støl for to bruk. Her er to sel og to kokhus (her kalt skut), et fjøs uten tak nærmest på bildet, og en innhegning midt i anlegget. Foto KAS, Eidfjord i Hordaland.

I Griningsdalen i Vågå dro man til seters også på vinteren. Da trengtes gode solide hus. Hver seter hadde seterstue, stall, vedskåle, løe og flere fjøs. Kalde vinteropphold, seterpersonale på minst tre personer pluss hest, lagring av ved og fôr og lang avstand til bygda, bestemte bygningsmassen. Det er fortsatt sommer-setring i dalen, men nå på fellesetere for geit. Bygningsmassen på bildet tilhører to bruk. Foto KAS, Oppland.

I Norangsdalen ligger stølsbygningene vegg i vegg på de tryggeste stedene for skred og fonnvind. Det er ett sel for hvert bruk. Et lite enkelt ettroms krypinn for budeia og ingen for dyra. Dalen ble tidlig en populær gjennomfartsåre for turister og veien ble tilrettelagt for hest og kjerre. Med bedret tilgjengelighet kunne også melk og budeier ta seg til bygds jevnlig og stølingen endret form fra fullseterbruk over mot melke-seterbruk. Stølingen i dalen opphørte på 1950-tallet. Foto OSP, Ørsta i Møre og Romsdal.

Fra gårder på Kvæøya ble folk og dyr fraktet over sundet i båt til setrene som ligger på fastlandet litt opp fra sjøen. Budeiene bodde på setra, men rodde daglig melka over til øya, hvor de også deltok i gårdsarbeidet. Etter hvert ble det anlagt meieri i bygdesenteret, som hentet melka i motorbåt. På bildet er bare stua på selet tilbake, mens det ytre rommet, som ble kalt stølsdøra, er vekk. Setringen opphørte rundt 1970. (Tenstad 1995:20). I dag er det bro over til øya og vei forbi setrene. Mange sel er byttet ut med hytter mens flere av fjøsene fortsatt står. Foto KAS, Kvæfjord i Troms.

Småbruk som manglet mulighet til å bygge og drifte egen seter, kunne gå sammen om felles seterdrift. På Sloken i Løtenfjella, 400 moh., ble det anlagt to småbrukssetre etter krigen. Brukene hørte til hver sin grend i bygda. Fjøset på denne setra har 32 bås plasser og hvert bruk hadde 2-3 kyr. Her er drifta tatt opp igjen etter flere års opphør, men nå er det bare ett bruk som driver. Foto KAS, Løten i Hedmark.

Her er stølsgrenda i ferd med å endres til hyttegrend. Hytter og anneks utgjør nå mer enn halvparten av bygningsmassen og flere av stølshusene som står igjen er i forfall. Foto KAS.

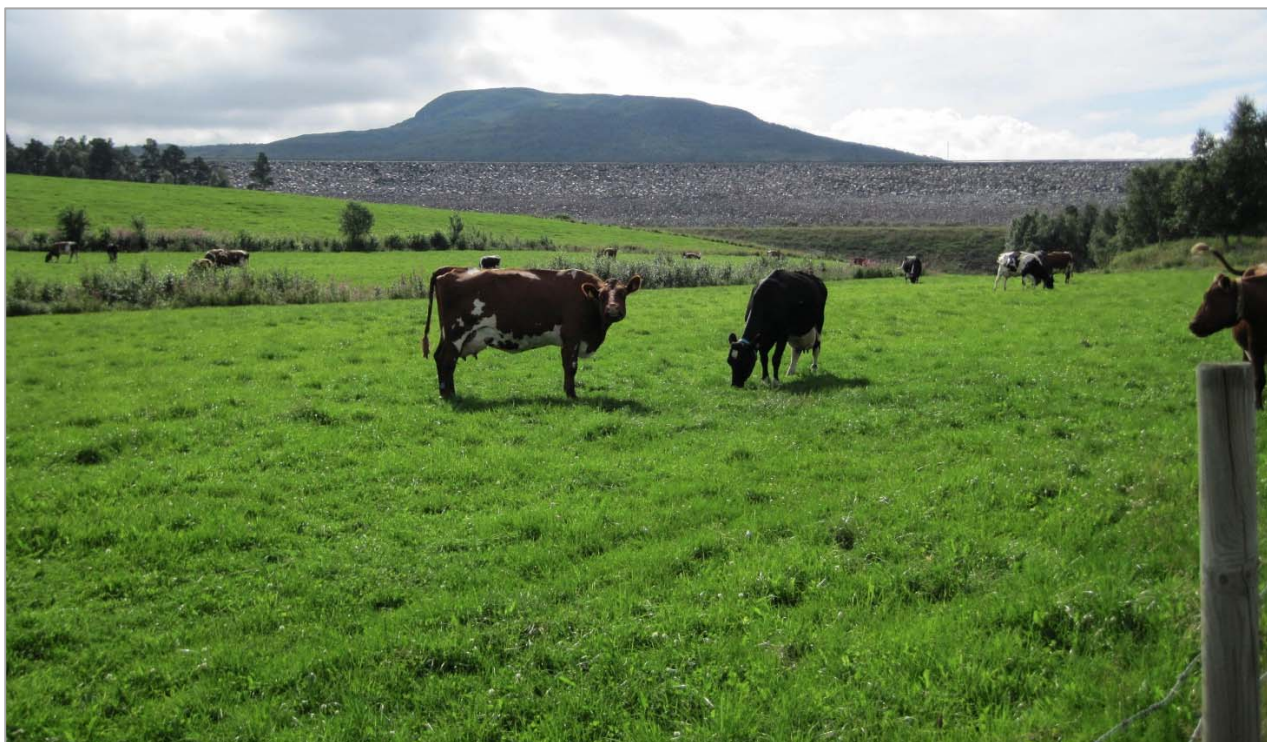

Noen setre er bevart uten synlige spor, men som navn på kartet og i folks minne. Historielag og andre lokalt interesserte har lagt ned mye arbeid i å lete opp og skilte gamle seterplasser. Dette har vi sett særlig i områder der det er lang tid siden setringa pågikk. Foto GHS, Østfold.

Ny bruk av landskapet har fått betydning for setrene mange steder. Veier, strømløsningsanlegg, demninger og hyttefelt er bygd i eller nær innpå gamle stølsområder. Bergensbanen ble anlagt ved århundreskiftet 1800/1900 og kom tett på stølene i Upsetedalen i Aurland. Stølsdrifta fortsatte til 1950-tallet, noen enda til 1990. Her kommer Gravhalstunnelen ut mellom stølshus på Vetle Upsete. Foto KAS, Sogn og Fjordane.

Kraftutbygging har satt markante spor i mange seterområder med demninger, kraftlinjer og veier. Seterhus og beiteareal har blitt neddemt. Samtidig har anleggsveiene vært til nytte for seterdrifta mange steder. Granasjøen på Nerskogen er et oppdemt vannmagasin på 6 km², anlagt i 1982. Av de mange setrene i området gikk bare én tapt i prosessen, i tillegg til enkelte markaløer, slåttebuer og hytter. (Vik, Flå og Foss 2006:178). På fellesetra Eian beiter kyrne med sikt til demningen. Foto SEE, Rennebu i Sør-Trøndelag.

3.2 Bruken av setra i dag

Grasavlingene på setervollen er fortsatt viktige for mange gårdsbruk. Foto OSP, Nord-Aurdal i Oppland.

1689 seteranlegg eller rester av seteranlegg er registrert i prosjektet. 465 seteranlegg er registrert i vestland fylkene, 963 på Østlandet og 261 i Midt-Norge.

Ved hvert seteranlegg prøver vi å danne oss et bilde av om setra er i bruk og hva slags bruk som foregår. Det gjelder årets eller fjorårets bruk, litt avhengig av når i sesongen vi besøker anlegget.

Setra som produksjonsenhet er marginalisert og det er svært lite igjen av seterdrift med melkeproduksjon. Kun på 4 % av setrene i vårt materiale ser vi aktiv drift. Fortsatt drives det relativt mye beite og slått; på 29 % av setrene.

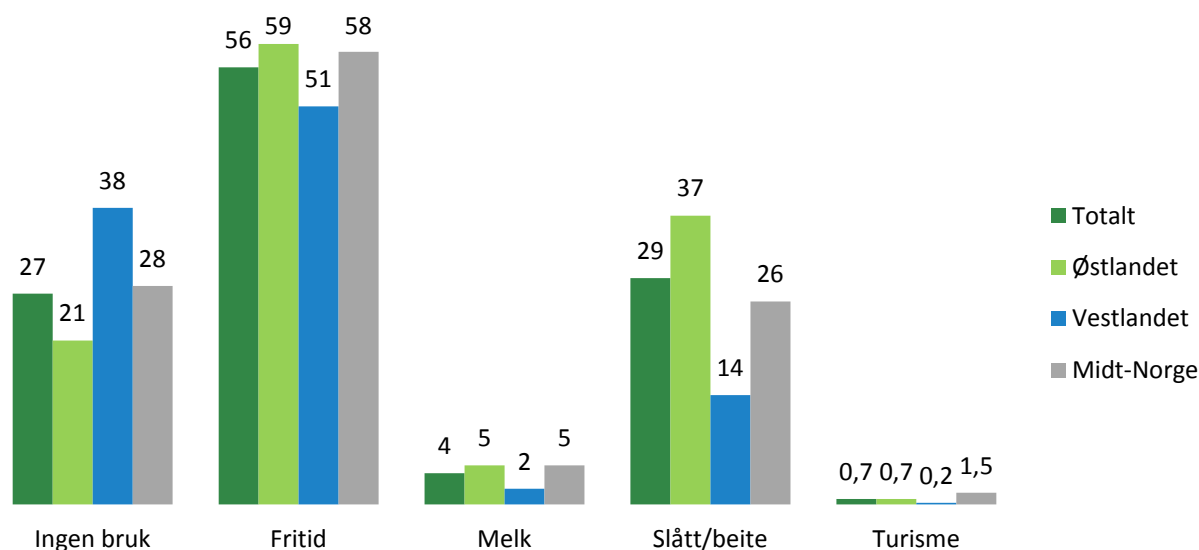
I dag er fritidsbruk den største aktiviteten i seterlandet. Tegn til dette har vi sett på 57 % av anleggene. Setrene med melkeproduksjon er ikke tallet med her, men mange av disse brukes også for fritid, så i realiteten ligger nok fritidsbruken på rundt 60 %.

Turisme i form av bevertning, overnattingstilbud, formidling og andre kulturtilbud er lite til stede i materialet vårt. På i underkant av 1 % av anleggene fant vi slik aktivitet. Enkelthendelser, som konserter, byggedager o.l. ville ikke bli fanget opp i vår registrering.

Andelen setre uten tegn til bruk av noe slag, er nokså høy; 27 %.

Bruk av setra i de ulike landsdelene

Det er nokså stor variasjon mellom landsdelene i hvordan setrene brukes. Slått/beite finner vi svært mye mer av på Østlandet (37 %) og i Midt-Norge (27 %) enn på Vestlandet (14 %). Fritidsbruk på setrene er også vanligere på Østlandet (59 %) og i Midt-Norge (58 %) enn på Vestlandet (51 %), men forskjellene er ikke like store. Melkeproduksjon er det lite av i alle landsdeler, Østlandet 4,7 %, Vestlandet 1,7 % og Midt-Norge 5,4 %. Turisme har vi også svært lave tall for; bare på 0,9 % av seteranleggene finnes det servering, formidling eller overnattingstilbud. I Midt-Norge fant vi mest av dette, 1,5 %, mens vi på Østlandet og Vestlandet fant henholdsvis 0,7 og 0,9 %. Andelen setre uten noen form for bruk er høyest på Vestlandet (38 %), lavere i Midt-Norge (28 %), og lavest på Østlandet (21 %).

Figur 6: Seteranlegg og bruk – regionvis. Tall i prosent.

Bruk av setra i de ulike fylkene

Også mellom fylkene innenfor samme landsdel kan det være store forskjeller både i seterbrukets historie og i hvordan setrene framstår og blir brukt i dag. For eksempel er ulikhetene store mellom trøndelagsfylkene. I dag er det mer både av tradisjonell aktivitet og fritidsbruk i Sør- enn i Nord-Trøndelag, og mange flere av setrene er forlatt i Nord- enn i Sør-Trøndelag. 47 % av setrene i Nord-Trøndelag er ute av bruk mot 17 % i Sør-Trøndelag. Turisme har vi derimot sett bare i Nord- og ikke i Sør-Trøndelag. Dette er et resultat av satsing på seterdrift med turisme gjennom høye tilskudd i fylkesmannens miljøprogram (RMP).

Om vi ser på det totale bildet, og holder oss til fylker med mange seteranlegg, har vi sett størst andel melkeproduksjon i Sør-Trøndelag (6,4 % av setrene), Hedmark (5,7 %) og Oppland (6 %). De samme tre fylkene har også størst innslag av beite/slått: Hedmark 49 %, Oppland 47 % og Sør-Trøndelag 35 %. Mest fritidsbruk finner vi i Hedmark og Sør-Trøndelag (begge 68 %) og i Hordaland (65 %). Størst andel støler ute av bruk fant vi i Nord-Trøndelag (47 %), Sogn og Fjordane (43 %) og Møre og Romsdal (39 %).

Tabell 4. Seteranlegg og bruk – fylkesvis.

	Antall seter	Melke- produksjon prosent	Slått/beite prosent	Fritidsbruk prosent	Turisme prosent	Ute av bruk prosent
Østfold	4	0	0	25	0	75
Akershus	15	0	13	40	0	47
Hedmark	192	5,7	49	68	1,6	18
Oppland	435	6	47	60	0,2	16
Buskerud	163	3	25	54	1,2	23
Vestfold	4	0	0	25	0	75
Telemark	140	2,1	11	56	0,7	32
Aust-Agder	7	0	0	57	0	43
Vest-Agder	3	0	75	0	0	25
Rogaland	41	0	10	54	2,4	37
Hordaland	85	2,3	6	65	1,2	26
Sogn og Fjordane	224	1,3	18	44	0	42
Møre og Romsdal	115	2,6	11	54	1,7	39
Sør-Trøndelag	171	6,4	35	68	0	17
Nord-Trøndelag	60	5	15	38	6,7	47
Nordland	6	0	0	50	0	50
Troms	24	0	8	42	0	50
SUM	1689	4 %	29 %	57 %	0,9 %	27 %

3.2.1 Bruk: Bilder

Det er lite aktiv seterdrift i dag. Melkeproduksjon foregår på omtrent 900 setre rundt i landet. Valdres er et kjerneområde for setring. I Øystre Slidre, hvor bildet er tatt, flytter fortsatt mer enn 80 % av melkeproduzentene dyra til seters. (Regjeringen.no, mars 2017). Foto KAS.

Hestene nyter godt av både beite og utsikt på den gamle setervollen i Nesset. Foto JRE, Møre og Romsdal.

Siste sommer med støling på Frili i Tinn var i 1965. Siden har stølen vært et kjært feriested, og dagens eiere, Halvor og Liv Maibrutt Uverud, ser det som viktig å ta vare på stedet og bygningene. Foto FRB, Telemark.

Noen bruk har skapt en tilleggsnæring ut av ysting på setra. 54 enkeltsetre og 7 fellesetre mottok tilskudd til foredling på setra i 2015. Slik virksomhet foregår etter strenge retningslinjer og i nært samarbeid med Mattilsynet. Her lager Anny Fodnes kvit kyrost på Strandmo stølsysteri. Foto OSP, Nord-Aurdal i Oppland.

Mange setre, både aktive og nedlagte, fungerer som turmål og sosial møteplass for bygda. Det arrangeres fotturer og byggedager, gudstjenester, konserter og mye annet. Slik «sporadisk» virksomhet» blir ikke fanget opp i dette prosjektets registreringer. Bildet er fra Bødalssetra i Isfjorden der den årvisse Fjellfestivalen i Rauma holdt sin åpning i 2012. Til tross for vått vær trakk setra og arrangementet mange besøkende. Foto KAS, Møre og Romsdal.

På setra i Svarthamarlia i Tylldalen er det fortsatt kyr, men her praktiseres høstkalving og det er ingen melking i setertida. Kulturen har inntatt stedet og det er satt opp opera med profesjonelle aktører hver sommer siden 2010. Operascenen er et tilbygg på fjøset. I 2014 sto Figaros bryllup på plakaten – og det var rift om billettene. Foto KAS, Tynset i Hedmark.

Et seterområde i Valdres er her fotografert med 70 års mellomrom. Beiting og melkeproduksjon er opphørt, og gården har funnet en ny måte å få inntekter av stølen på. Selet og deler av fjøset står fortsatt, men det er satt opp et nytt stort bygg og campingvogner har overtatt setervollen. Tidligere beiteområder bak stølshusene og oppover i lia har grodd godt til med skog og det har også grodd opp flere hus og hytter. Foto NN ca. 1940 © Valdresmuseet, foto 2010 Oskar Puschmann. Nord-Aurdal i Oppland.

3.3 Gjengroing av setervoll

Når melkeproduksjonen er lagt ned kan kjøttfe, sinkyr og andre beitedyr bidra til å holde setervoller åpne. Foto SEE, Vågå i Oppland.

Hard utnyttelse av vegetasjonen i utmarka over flere århundrer har skapt en kunstig lav tregrense i setertraktene. Nå som beitetrykk og uttak av ved og virke er på sterk tilbakegang, brer skogen seg utover igjen. Gjengroing skjer også på setervoller som ikke lenger høstes.

Beiting av flere dyreslag med ulikt bevegelsesmønster og ulike preferanser for beiteplanter, har skapt åpne seterlandskap med særegne plantesamfunn og et rikt biologisk mangfold.

Ved gjengroingen endres landskapsbildet. Fremkommeligheten blir dårligere og vi får mindre oversikt. Landformer blir mindre synlige. Mindre synlig blir også kulturminner slik som tufter og gjerder. Flora og fauna knyttet til tidligere åpne kulturmarker går tilbake mens andre arter tar over. I sum blir mangfoldet mindre. Dagens beitedyr er færre og har godt om plass, men samtidig er store deler av de gamle beiteområdene blitt utilgjengelige og også potensielt skadelige for dem.

Forskjellige metoder for registrering av setervoller i andre prosjekter er studert. Mange av disse er nokså arbeidskrevende og i tillegg basert på spesialkompetanse. Selv havnet vi på et enklere opplegg der *omfanget* av areal som er under gjengroing blir vurdert, uten hensyn til arter eller til alder og utvikling på planter, busker og trær. Fulldyrka arealer er her sidestilt med gammel kulturmark utformet på tradisjonelt vis uten pløying og såing.

Klassifisering av gjengroing på setervoll

0: Ingen setervoll

1: Åpent

Hele setervollen er i bruk eller kan tas i bruk uten at det er behov for noen form for rydding. Det er ikke noe vesentlig innrykk av trær eller busker i kanten av vollen. I fugleperspektiv vil mindre enn 5 % av vollen være gjengrodd. Vi tillater enkeltinnslag av trær eller busker, men dette skal være helt marginalt. Setervollen kan være tresatt, men skal da være hagemarkskog (parkpreg med oppstammede trær og ryddig undervegetasjon). Setervollen vil utvilsomt kunne klassifiseres som dyrka mark i AR5.

2: Inntil 25 % gjengrodd – begynnende gjengroing

Setervollen er preget av begynnende gjengroing, gjerne fra kantene. Setervollen som helhet kan fortsatt klassifiseres som dyrka mark i AR5 og preget er fortsatt åpent. Det er imidlertid tydelige innslag av busker og trær fra kantene, iblant også som klynger ute på vollen. Av en tenkt linje fra kant til sentrum av vollen vil de ytterste 10 – 15 % av denne linja være gjengrodd. Setervollen kan greit ryddes av en person med ryddesag og trillebår uten tyngre utstyr.

3: 25–50 % gjengrodd – tydelig gjengroing

Setervollen er preget av tydelig gjengroing, gjerne fra kantene, men er fortsatt umiskjennelig i hovedsak en åpen setervoll. Vesentlige deler, særlig langs kantene, holder ikke lenger kravet til dyrka mark i AR5. Disse delene har gått over til skog eller heivegetasjon. Sentrale deler av vollen er fortsatt åpen og fremstår som beitevoll. Av en tenkt linje fra kant til sentrum av vollen vil de ytterste 15 – 30 % av denne linja være gjengrodd. For å bringe setervollen tilbake til opprinnelig tilstand kreves omfattende innsats, inkludert tyngre utstyr som motorsag og traktor.

4: Mer enn 50 % gjengrodd – det gjengrodde dominerer

Setervoll med etablert skog eller heivegetasjon, eller hvor ris, buskas og trær dekker det meste av setervollen. Av en tenkt linje fra kant til sentrum av vollen vil minst en tredjedel av linja være gjengrodd. Setervollen har ikke lengre preg av å være voll, men fremstår som skog eller heivegetasjon med innslag av grasrike, åpne flekker og eventuelt en mindre beitevoll sentralt. Rydding innebærer nydyrking.

5: Borte

Det som en gang har vært voll er nå så å si tilbake til naturen. Koden brukes på setervoller som er nær 100 % gjengrodd eller hvor vollen er tilplantet med trær (vanligvis gran).

Noen setre har aldri hatt voll. I enkelte områder har ikke jordsmonn og klima vært egnet for grasproduksjon på setra. Kanskje har avstanden til bygda også vært for lang for eventuell frakt. I andre tilfeller er det så lenge siden setra var i drift at naturen har tatt over vollen og slettet synlige spor etter grasdyrking. Det er særlig på Vestlandet vi har registrert setre uten voll.

Den faktiske avgrensningen av vollen har ikke alltid vært tydelig på setrene vi har registrert. I slike tilfeller er vurdering av andel areal med gjengroing mindre sikker.

Tabell 5. Setre med setervoll – regionvis

Landsdel	Antall setre totalt	Antall setre med voll	Andel setre med voll
Østlandet	963	908	94 %
Vestlandet	465	330	71 %
Midt-Norge	261	253	97 %
SUM	1689	1491	88 %

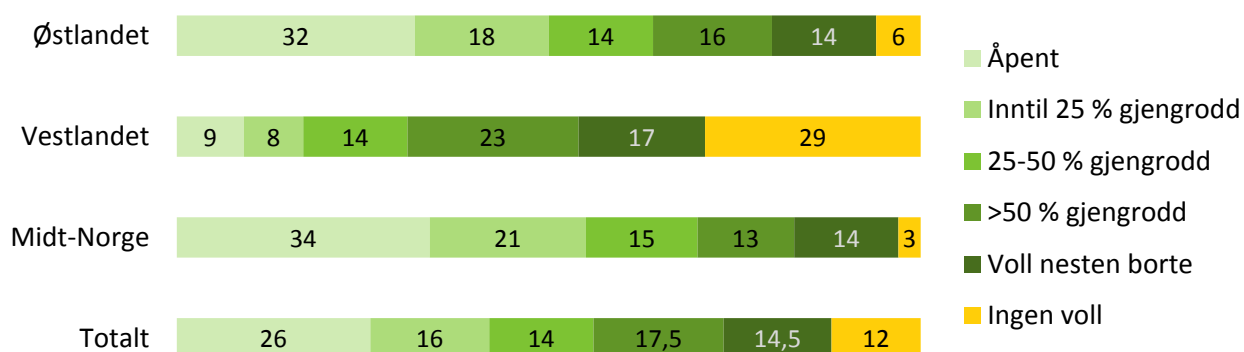
Det er setervoll i tilknytning til 88 prosent av setrene i undersøkelsen.

Når vi fjerner setre uten voll fra regnestykket, er 29 % av setervollene totalt sett vurdert som åpne. Åpne og moderat gjengrodd voller (inntil 25 % gjengroing) utgjør tilsammen 47 %. Dette er arealer som vil være enkle å rydde om det igjen skulle bli aktuelt, og som kan betraktes som lett tilgjengelige ressurser.

Ser vi på landsdelene samlet, har Midt-Norge 35 % av setervollene i åpen klasse, mens Østlandet har 34 % og Vestlandet 13 %. Tilsvarende tall for de to mest åpne klassene *Åpent* og *Inntil 25 % gjengrodd* samlet, er for Midt-Norge 57 %, Østlandet 53 % og Vestlandet 24 %.

Minst grad av gjengroing har vi sett i fylkene Sør-Trøndelag (47 % åpen voll), Hedmark (44 % åpen voll) og Oppland (42 % åpen voll). Gjengroingen er kommet lenger på stolene på Vestlandet. Sogn og Fjordane har 17 % åpen voll, mens Rogaland, Hordaland og Møre og Romsdal alle har 8 % av setervollene i klassen *Åpent*. I Telemark og Nord-Trøndelag er 7 % av setervollene klassifisert som åpne.

Om vi betrakter de to mest åpne klassene samlet, *Åpent* og *Inntil 25 % gjengrodd*, er fortsatt Sør-Trøndelag, Hedmark og Oppland fylkene med størst tilgjengelige ressurser i setervollene. Disse fylkene har henholdsvis 68 %, 62 % og 63 % av vollene i de to klassene. Buskerud har 41 % av vollene i disse klassene mens Nord-Trøndelag hever seg opp til 45 % og Sogn og Fjordane til 32 %. Videre følger Telemark med 23 %, Hordaland 20 %, Møre og Romsdal 17 % og Rogaland 8 %.

Figur 7: Setervoll og gjengroing – regionvis. Tall i prosent.

Tabell 6. Setervoll og gjengroing – fylkesvis.

	Åpent	Inntil 25 % gjengrodd	25-50 % gjengrodd	>50 % gjengrodd	Nesten borte	Antall voller	Ikke voll
Østfold	1	0	0	0	0	1	3
Akershus	0	4	2	0	2	8	7
Hedmark	84	34	27	18	26	189	3
Oppland	175	86	54	66	35	416	19
Buskerud	40	26	32	33	27	158	5
Vestfold	0	1	0	0	0	1	3
Telemark	9	20	22	37	42	130	10
Aust-Agder	0	1	0	1	0	2	5
Vest-Agder	0	2	0	1	0	3	0
Rogaland	3	0	2	10	24	39	2
Hordaland	4	6	17	11	13	51	34
Sogn og Fjordane	27	25	31	54	26	163	61
Møre og Romsdal	7	7	15	32	16	77	38
Sør-Trøndelag	78	34	25	19	10	166	5
Nord-Trøndelag	4	18	10	7	19	58	2
Nordland	2	0	1	3	0	6	0
Troms	4	2	3	6	8	23	1
SUM	438	266	241	298	248	1491	198
Prosent	29 %	18 %	16 %	20 %	17 %		

3.3.1 Setervoll: Bilder

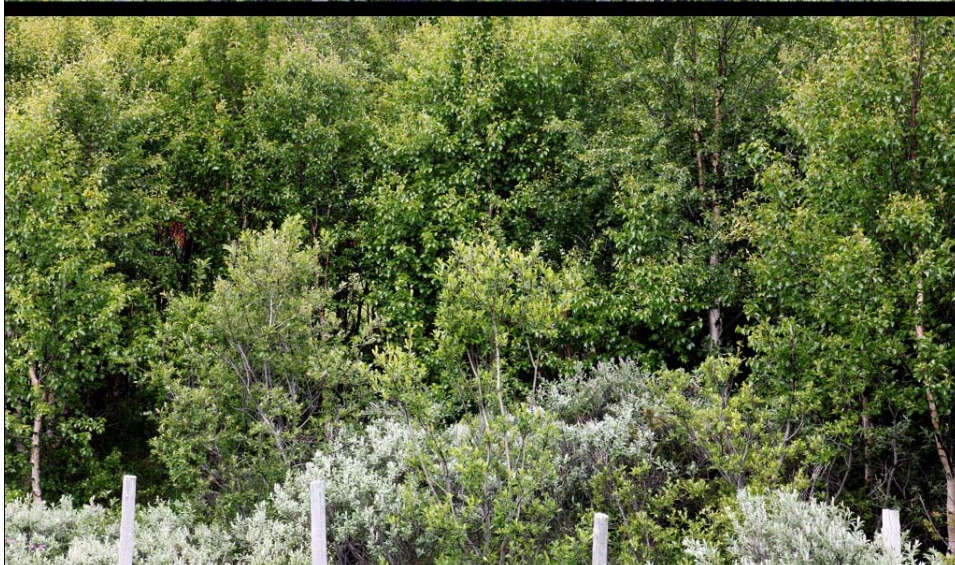

Det dyrkes fortsatt fôr på mange setervoller. Her slippes beitedyra innpå etter at slåtten er over. Foto GHS, Sogn og Fjordane.

Frittgående beitedyr trekker gjerne til kulturmark rundt gamle støler. Her er gras og urter bedre tilgjengelig enn i skogen. Dyra bidrar til å holde områdene mer åpne og tiltalende både for fe og folk. Vi ser at intensivt beitede områder kan holde seg åpne lenge før gjengroingen setter inn for alvor. Foto KAS, Sogndal i Sogn og Fjordane.

Når beitedyrene forlater stedet, tar skogen området tilbake igjen. Fritidsbrukerne mister gradvis utsikten og får mer vegetasjon enn de ønsker seg nær innpå setertun og hyttetun. Bildene av denne setra er tatt fra samme ståsted med 10 års mellomrom, i 1994, 2004 og 2014. Foto OSP, Hemsedal i Buskerud.

På Movollen i Vingelen har Einar og Kikki Hilmarsen ryddet store arealer med tilgrodd setervoll. Ryddingen er foretatt for å få mer og bedre beite, men også for å gjøre området mer åpent og tiltalende. For alle. Setra har hele tiden vært i drift og det holdes seterleir for barn og ungdom noen uker hver sommer. Foto OSP 2005 og 2012. Tolga i Hedmark.

3.4 Seterveien

Stølsveien fra Kinsarvik i Hardanger opp til Stavali sies å være den vakreste veien inn til Hardangervidda, med fjordutsikt og spektakulære fossefall, men den er bratt og krevende for både dyr og folk. Den opprinnelige stølingen på Stavali opphørte rundt 1960. Etter storstilt opprusting av stølen på 90-tallet, kom det kyr og melkeproduksjon til stølen i 15 nye somre, før aktiviteten igjen ble nedlagt. Ikke minst hadde fotturistene på turisthytta ved siden av stølen glede av dette. Fersk stølsmelk og rømmegrøt, bjelleklang og gamle kuraser, gjorde stedet kjent blant vandrerne. Bildet er fra siste buføring ned fra Stavali i 2012. Stølen tilhører prestegården i Ullensvang og turisthytta tilhører Bergen Turlag. Odd Arne Espeland fra Jondal har drevet både støl og turisthytte disse 15 årene. Foto OSP, Ullensvang i Hordaland.

Seterreisa kunne være strevsom mange steder. Den kunne gå over flere dager i bratter og kliv, over fonner og elver, noen med innlagte svømmeetapper for dyra. En stor innsats er lagt i tilrettelegging for å bedre framkommeligheten gjennom tidene. På gamle seterveier kan man oppleve steinsatte stier, rekkverk og trappetrinn i berg, vadesteiner og klopper. Langsmed veien kan det være velbrukte kvilesteiner og rester av varp eller påkast. Der slengte man på kvist eller stein, eller kanskje mynter, for å få en trygg reise og ikke gå seg vill, og kanskje for å få en vellykket setersesong. Denne skikken har holdt seg lenge. Noen steder kaster man fortsatt – for moro skyld, og kanskje også for sikkerhets skyld?

For dem som driver aktiv seterdrift og skal levere melk til meieri, er tilgang med bil en nødvendighet. Frakt av beitedyr til og fra setra krever også i mange tilfeller bilvei. Seterreisa for dyra skjer nå som oftest med traktorhenger eller slakteribil, mens det å trække langs seterveien er blitt en aktivitet mest for turfolk.

Tilgjengeligheten til setra har betydning også når seterdrifta er nedlagt. God vei til setra gjør frakt av materialer og utstyr til vedlikehold av bygninger og anlegg enklere.

Tilgjengelighet vil også ha betydning for hvor hyppig setrene blir besøkt og brukt som fritidsanlegg, selv om andre kvaliteter ved seteranlegget og omgivelsene trolig har like stor betydning, slik som bygningenes egnethet, turterreng og utsikt, og enkeltpersoners forhold til stedet.

For mange kan opplevelsen av å bruke krefter og tid på å ta seg fram til setra på gamle seterveier også ha stor verdi.

Bygging av kjørevei fram til setrene tok til i ulik takt utover på 1900-tallet. I områder der setrene var ekstra viktige for gårdens økonomi, blant annet i Gudbrandsdalen, startet veibyggingen allerede rundt 1920. Etter hvert som meieriene tok over det meste av både foredling og distribuering av melka, gikk mange støler med vanskelige veiforhold ut av bruk. Andre støler ble flyttet nærmere vei. Dette ser vi enkelte steder i etterlatte tufter ovenfor dagens seterbebyggelse.

Gangtid til setrene

Det er notert gangtid til samtlige 1689 seteranlegg. I framstillingene er alle regnet med, også setre som ikke har stående bygninger. Et forbehold må tas i at registrator har beveget seg mellom flere setre på flatene, og ikke alltid har kunnet måle vei og tid fra parkering og direkte til hver seter. Tiden kunne dermed ikke måles, men er anslått utfra kart og terreng. Registrator har forsøkt å anslå tidsbruk for middels spreke og middels travle voksne personer.

Til ca. 150 av setrene fins det stengt kjørevei, kun til bruk for eiere og andre innehavere av nøkkel. Noen av disse veiene går helt fram til setra, andre går et stykke utover i marka, slik at tilgjengeligheten er bedre for eiere enn for turgåere. Dette er med i beregningen, som er ment å vise tilgjengelighet for eiere/brukere av setrene.

Det er stor forskjell på tilgjengeligheten i seterlandskapet. Det er enklest tilgjengelighet til setrene på Østlandet, litt tyngre til setrene i Midt-Norge og ganske mye tyngre til stølene på Vestlandet.

Det er bilvei helt fram til 64 % av setrene på Østlandet og 56 % av setrene i Midt-Norge, men bare til 26 % av stølene på Vestlandet.

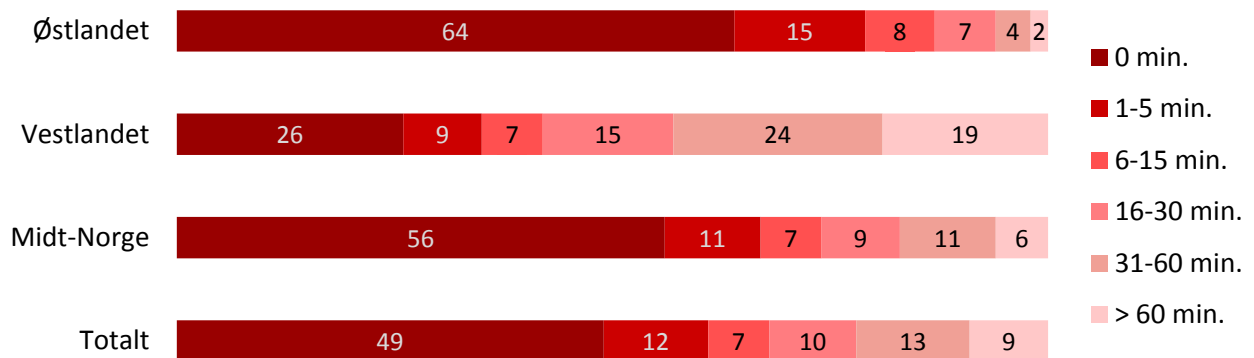
Mer enn en times gange er det til 2 % av setrene på Østlandet og 6 % av setrene i Midt-Norge, og til 19 % av stølene på Vestlandet.

Ved 15 minutters gange når man 87 % av setrene på Østlandet, 74 % av setrene i Midt-Norge og 42 % av stølene på Vestlandet.

Ved 30 minutters gange når man 94 % av setrene på Østlandet, 83 % av setrene i Midt-Norge og 57 % av stølene på Vestlandet.

Bortsett fra én besøksseter uten melkelevering, som fordrer ti minutters gange fra parkeringsplass, har samtlige av de aktive setrene i undersøkelsen veiforbindelse helt fram.

Figur 8. Gangtid til setrene – regionvis. Tall i prosent.

Tabell 7. Gangtid til setrene – fylkesvis.

	Bilvei fram	1–5 min	6–15 min	16–30 min	31–60 min	61–120 min	Mer enn 120 min	Antall anlegg
Østfold	2	2	0	0	0	0	0	4
Akershus	4	3	2	3	3	0	0	15
Hedmark	141	30	16	2	3	0	0	192
Oppland	352	33	15	24	6	5	0	435
Buskerud	81	37	25	10	10	0	0	163
Vestfold	3	1	0	0	0	0	0	4
Telemark	35	36	18	24	21	6	0	140
Aust-Agder	1	0	0	1	1	4	0	7
Vest-Agder	1	2	0	0	0	0	0	3
Rogaland	3	1	4	6	11	9	7	41
Hordaland	17	7	3	8	28	18	4	85
Sogn og Fjordane	68	18	20	26	47	32	13	224
Møre og Romsdal	31	15	8	29	25	7	0	115
Sør-Trøndelag	107	16	8	16	18	6	0	171
Nord-Trøndelag	17	12	10	7	10	3	1	60
Nordland	5	0	0	0	1	0	0	6
Troms	16	1	0	0	1	6	0	24
SUM	884	214	129	156	185	96	25	1689

3.4.1 Seterveien: Bilder

Når geitene skal hjem til setra på Mæløya til kveldsstellet må de krysse elva Einunna på en smal bru. Da er det full konsentrasjon og ingen krangel om plassen. Foto KAS, Follidal i Hedmark.

De fleste setrene vi har besøkt har vært greit tilgjengelige fra bilvei, men en del har ikke lenger verken vei eller sti og i noen områder har beste tilgangen vært fra sjø eller vann. Foto JRE, Forsand i Rogaland.

Mange gamle seterveier er flotte turveier i dag, med store opplevelsesverdier. Her fra Bøverdalen i Lom i Oppland. Foto KAS.

Fra sti til kjerrevei og videre til bilvei. Den tidligere rasutsatte seterveien i Votedalen mellom Jølster og Breim er utbedret og oppgradert og er i dag sterkt trafikkert, ikke minst av turister. Dalen er seterområde for flere geiteflokker. Her kan man diskutere om hvem som eventuelt er i veien for hvem. Turistene er nok begeistret for geitene. Tungtransportsjåførene er muligens mer forbeholdne. Og geitene, hvordan trives de? Foto KAS, Gloppen i Sogn og Fjordane.

Kjentmannsposter, turkasser og skiltede kulturstier gjør sitt til at folk bruker og holder gamle seterveier ved like. Litt kulturhistorie fanges nok også opp av de som benytter seg av slike opplegg så vel som de som lager dem. Kombinasjonen natur og kultur toppet med tur! Foto Sissel Riibe, Overhalla i Nord-Trøndelag.

4 Bygninger

Byggeskikk og materialbruk endrer seg over tid. Her er to generasjoner stølshus i Ål i Buskerud. Foto KAS.

Ulike tilpasninger, til klima og terrengforhold, til eiendomsforhold og avstander, til sosiale forhold og tradisjoner, har skapt stor variasjon i setermiljøene. Mangfoldet av seterhus og variasjoner mellom landsdeler kan fortsatt oppleves i setertraktene våre, og er med på å gjøre seterbebyggelsen til en rik kulturarv.

De mest vanlige bygningene på setra har vært sel, fjøs og løe. Driftsformene har imidlertid vært ulike og har stilt ulike krav til bygninger og anlegg på setrene, og mens noen har vært utstyrt med bygningsmasse nærmest som et gårdsbruk, har andre bare hatt et lite sel for budeia.

Når gårdshus skulle skiftes ut med nye, større og bedre, kunne ofte de gamle husene havne på setra og få en ny funksjon. Det betyr at seterhus kan være svært gamle og at setrene har fungert som oppbevaringssted for gammel lokal byggeskikk.

Et felles kjennetegn på eldre seterbygninger landet rundt er nøkternhet i størrelse, material- og fargebruk. I nyere tid vil vi gjerne ha det større, finere og mer bekvemt.

Tilstanden på hus og på ulike hustyper varierer mye i dag. Generelt sett blir bygninger som brukes også etter opphørt setring, vedlikeholdt. Øvrige hus forfaller, eller blir ivaretatt om eier har interesse for det. Spesielt er produksjonshusene nå i dårlig forfatning og mange er blitt borte. Samtidig er nye hustyper kommet til og en del seteranlegg er mer og mindre omgjort til hyttetun.

4.1 Registrering av hus

Det er et overordnet bilde av byggeskikken på setrene vi kan gi i denne undersøkelsen. Registreringen er en ytre visuell observasjon og vi går ikke langt inn i detaljene.

Hustype

Det er laget et eget kodeverk til seterregistreringen. Intensjonen har vært å ha få koder, men likevel dekkende for variasjonen av hustyper. Vi endte opp med 22 kategorier for hus. I de ulike presentasjonene er flere kategorier slått sammen. Fjøs har vi tre kategorier for: *fjøs*, *fellesfjøs* og *driftsbygning*. Disse er blitt slått sammen til én kategori, *fjøs*, i presentasjonene. Sel har vi også to kategorier for, der den vestlandske typen sel med fjøs i kjeller har fått sin egen. Denne siste kategorien kan det være aktuelt å skille ut i enkelte presentasjoner, men vanligvis er disse slått sammen til ett.

Begrepene seterstue og sel benyttes om hverandre i den videre teksten.

I kategorien *Annet/ukjent* finnes det flest tufter og ruiner, men også drøyt hundre stående bygninger. Her har vi samlet bygningstyper som forekom i få eksemplarer eller som ikke er typiske seterhus. Eksempler på dette kan være badstuer, grillhytter, naust, stabbur, brønnhus og beitehus, i tillegg til en og annen mer spesiell type som standplass og paraglidergarasje. Her er også enkelte hus vi ikke har klart å typebestemme. Campingvogn, som er den eneste ikke-fundamenterte bygningen vi har tatt med, er også plassert i denne kategorien.

Opprinnelig funksjon

Det er husets opprinnelige funksjon på setra vi har vært på jakt etter. For eksempel er tidligere fjøs som siden er innredet som kafé for turister, registrert som fjøs. Gjenbruk og endringer av seterhus har imidlertid vært vanlig og vil vi sjelden kjenne bygningenes absolutte historie. Vi har registrert den funksjon eller hustype som var synlig og forståelig for oss.

Til tider har det vært problematisk å skille, kanskje særlig på innhusene. Sel, hytter, vinterstuer og ystehus. Definisjonene er klare; selet er bolighus for budeia, hytta er for fritidsbruk, ystehuset for koking og ysting, og vinterstua er bolig for folk som driver annet arbeid på setra. Men det er ikke alltid like klart hva man står overfor.

Det kan også av og til bli et definisjonsspørsmål. Hvor mye av det gamle må være igjen og hvor store endringer kan være foretatt om man fortsatt skal kalle huset et sel.

Gamle hus er endret og oppgradert til ny og bedre standard og det er bygd nytt i gammel stil. Det kan være flere sel på setra eller det gamle selet kan ha blitt «degradert» til ystehus. Mange seterlegg er ikke lenger «intakte». Hus er fjernet og nye er kommet til, og den klare funksjonelle sammenhengen i anlegget, som kan hjelpe oss med tolking av type, kan mangle.

Når gamle seterhus oppgraderes kan det noen ganger være vanskelig å kjenne igjen den gamle funksjonen. Her har huset fått panel, nye vinduer, ny pipe og plattning, og begynner å ligne på en tradisjonell hytte. De innkleddede laftenovene viser at huset er gammelt. Men hytter kan også være gamle. Hyller og knagger og melkeutstyr fra setertida er fjernet. Det samme er selvsagt budeia med ung assistent og smørkinne på tunet. Så hva skal en ikke-lokalkjent tro: sel eller hytte? Ved å sammenligne med byggeskikken i nærområdet finner vi som oftest svaret, men ikke alltid. Foto NN 1943 og Oskar Puschmann 2016. Midtre Gauldal i Sør-Trøndelag.

Tilstand

For tilstand har vi benyttet fem klasser fra god tilstand via forfall til tuft. I tillegg har vi to klasser beregnet spesielt for SEFRAK-hus som er fjernet eller erstattet av nytt hus.

Det er ikke gjort vurderinger av endringsgrad, alder eller verneverdi på bygninger. Det er kun gjort ytre visuelle kvalitative vurderinger og ingen oppmålinger.

Tabell 8. Klasser for tilstandsvurdering av bygninger.

Tilstand	Kode	Beskrivelse
God tilstand	1	Bygningen synes intakt. Bare løpende vedlikehold nødvendig for å holde huset i god stand.
Begynnende forfall	2	Moderate tiltak nødvendig for å sette huset i god stand. Bygningen har flere skader eller slitasje som bør rettes opp.
Sterkt forfall	3	Større tiltak nødvendig for å sette huset i god stand.
Ruin	4	Tak og/eller vegger er rast sammen. Ingen muligheter for istandsetting med eksisterende bygningsdeler.
Tuft	6	Bare grunnmur/ fundamenter/ trapp/ ildsted el.l. er igjen av bygningen
Ingen spor	7	Ingen spor etter en bygning på stedet. Gjelder hus i SEFRAK.
Erstattet av nytt hus	8	Den gamle bygningen er fjernet og nytt hus er satt opp på stedet. Gjelder hus i SEFRAK. NB to registreringer: en for SEFRAK-huset som er vekk + en for nytt hus uten SEFRAK-id.

Vegg Konstruksjon

Vi har konsentrert oss om hovedtypene av konstruksjon på første etasje eller hovedetasjen i huset.

Veggkonstruksjon har en inndeling i sju klasser inklusive «annet» for uforutsette og fåtallige typer og «ikke» for bygning der vegg mangler, for eksempel på tuft eller ruin.

Ikke – Laft – Reisverk – Grindverk – Stein – Betong – Annet

Et forbehold hører med siden det kun er ytre observasjoner som ligger til grunn. Ofte kan man se av huset utvendig om konstruksjonen er laft eller reisverk, men ikke alltid. Videre kan det i kategorien *Reisverk* skjule seg noen grindbygg vi ikke klarte å se. Men også i det synlige kan det ligge skjønsmessig ulike vurderinger. For eksempel kan registratorene ha hatt ulike vurderinger av hvor stor andel reisverk som skal til på tømmerhuset før det blir plassert i kategorien *Laft+reisverk* istedenfor i *Laft*.

Vi forenkler også litt spesielle varianter. For eksempel har vi sett innslag av skjelterverk. Disse har forekommet i svært få tilfeller og forsvinner i statistikken som *Annet*.

Det kan av og til være uklart hvor grensen mellom fundament og første etasje skal settes. Mange seterhus har mye stein i fundamentet, som også kan inneholde en slags kjelleretasje. Når vi kun registrerer første etasje, mister vi mye informasjon om bruk av stein, og kanskje vil vi anbefale å gjøre registreringen på en annen måte ved en seinere anledning.

Vegg Kledning

Veggkledning har en inndeling i sju klasser inklusive «annet» for uforutsette og fåtallige typer og «ikke» for bygning der vegg mangler. «Ingen» står for ingen kledning utenpå konstruksjonen. Det er viktig med klare og utvetydige stikkord, spesielt i en registreringssituasjon der mange parametere skal besvares. Begrepene *ikke* og *ingen* er lett å forveksle dersom man ikke går med instruksjonen tilgjengelig til enhver tid, og disse begrepene var et uheldig valg.

Ikke – Ingen – Liggende panel – Stående panel – Metallplater – Jord/torv – Annet

Vegg Farge

Veggfarge har en inndeling i sju klasser inklusive «annet» for uforutsette og fátallige typer og «ikke» for bygning der vegg mangler.

Ikke – Umalt – Rød – Hvit – Oker – Tjærefarget (svart/brun) – Annet

Tak Kledning

Takkledning på bygninger har en inndeling i sju klasser inklusive «annet» for uforutsette og fátallige typer:

Torv – Metall – Stein – Bord – Flis – Papp – Annet

Nytten av en mer detaljert inndeling har vært diskutert. For eksempel kunne skifertak ha vært delt inn i tråd med Riksantikvarens inndeling i rasteheller, villskifer, ruteheller og lappskifer. Alle disse variantene er observert på seterhusene, men tallene for de forskjellige ville blitt svært lave. Kategorien metall kunne ha vært delt opp i bølgeblikk og i uthamrede stálfat, men for siste variant ville også tallene blitt lave. På samme måte har flistak også ulike tradisjoner og ulik utforming, men slike tak viste seg å være så å si fraværende i materialet vårt.

Gjenbruk av materialer og av hele hus har vært vanlig på setrene. Tømmerhus kunne enkelt plukkes ned og settes opp igjen. Både sel og fjøs på denne setra i Tingvoll er bygd av eldre laftetømmer, men lafteknutene er fjernet på de «nye» bygningene. Foto KJM, Møre og Romsdal.

4.2 Hustyper og tilstand

Det er registrert 7090 bygninger eller rester av bygninger: 5226 i stående tilstand, 579 ruiner og 1285 tufter.

De mest tallrike bygningstypene på setrene er sel og fjøs. De utgjør til sammen nær halvparten av de stående bygningene; sel 31 % og fjøs 16 %. Løer utgjør 8 % av de stående bygningene. Tilberedning og lagring av melkeprodukter foregikk som oftest i selve selet, men noen setre hadde egne hus for melk. Slike hus utgjør 2,5 % av den stående bygningsmassen.

I tillegg til de tradisjonelle seterhusene forekommer hytter i stort antall. Likedan det vi har kalt mindre uthus, en kategori som rommer både vedskjulet fra setertida og nyere anneks til hytter. Hytter utgjør 15 % og mindre uthus 14 % av stående bygningsmasse. Hytter er ikke noe nytt fenomen på setrene. Bygdefolket har lenge benyttet setrene til fritidsbruk og de har tatt imot gjester og turister. I enkelte områder var pågangen av turister så stor at folk satte opp hytter og pensjonat-bygninger på setrene eller bygde seterstua større.

Setrene har vært utgangspunkt også for annet arbeid i utmarka og for jakt og fiske. Spesielt der man drev vinterarbeid, var det behov for stall og vinterstue. Naust hører også til på enkelte støler, enten til båt og fiske på vannet ved setra, eller ved sjøen lenger unna, på en etappe av seterreisa.

Kokkuset er bygd i en konstruksjon som minner om stavlaft eller grovt bindingsverk. Huset har stolper i hjørnene, ett lafteomfar i bunnen og ett i toppen, og ytre bordkledning. I vårt system blir det forenklet og upresist registrert som reisverk med stående panel. Foto SEE, Vågå i Oppland.

Tabell 9. Bygninger – type og tilstand.

Bygningstype	God tilstand	Moderat forfall	Sterkt forfall	Ruin	Tuft	SUM
Seterstue, sel	1123	300	184	110	203	1920
Hytte	754	42	7	2	1	806
Koie, vinterstue	70	26	8	3	2	109
Ystehus, kokhus	35	10	6	4	0	55
Mjølkebu	21	6	9	7	2	45
Avkjølingshus	22	4	6	2	3	37
Hus for melketank	5	0	0	0	0	5
Fjøs	414	307	129	168	220	1238
Stall	33	28	6	4	1	72
Løe	155	164	114	92	93	618
Mindre uthus	578	131	38	19	2	768
Do	245	77	25	7	0	354
Turisthytte, pensjonat	11	0	0	0	0	11
Annet	95	23	15	161	758	1052
SUM	3561	1118	547	579	1285	7090

Uthusene på setrene er i betydelig dårligere stand enn innhusene. Ofte skyldes det generelt forfall, men i dette tilfellet er det snøskred som har skylda. Skred har ødelagt mangt et seterhus. Foto SEE, Oppland.

Nakkeselet på Brunstadsetra er bygd opp igjen fra det totale forfall. Det uvanlig skikkelige restaureringsarbeidet ble belønnet med bygningsvernpris fra Fortidsminneforeningen. Foto KAS, Sykkylven i Møre og Romsdal.

Det kan være mye historie å lese i inskripsjoner på gamle setervegger; flyttedatoer og antall dyr, melkemengder, høyløss, navn på dyr og personer. I dette området har det vært vanlig å risse navnet sitt på treflisser eller spildrer istedenfor å skjære direkte i tømmerveggen. Foto SEE, Rennebu i Sør-Trøndelag.

Metalltak har vært redningen for mange slitne hus, men det er bare førstehjelp. Dessverre ser vi en del som aldri kom lenger enn til taket. Men for denne seterstua er det fortsatt håp. Foto GHS, Elverum i Hedmark.

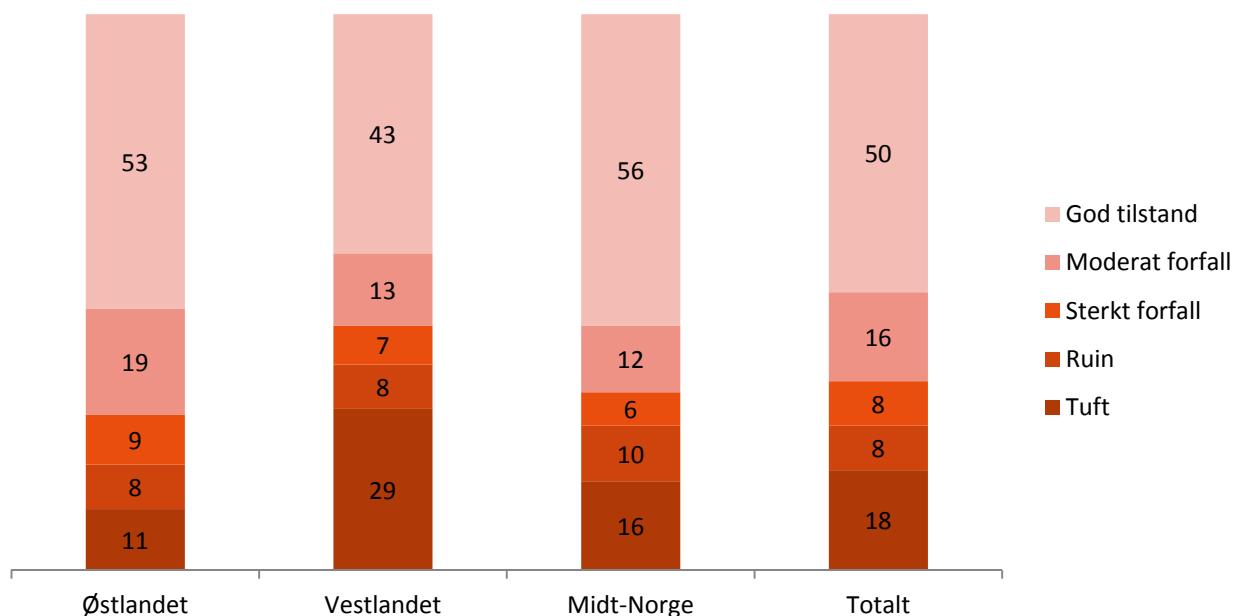

Nok et seterhus går i oppløsning. Separator og annet utstyr er forlatt og plassen gror igjen. Foto GHS.

Tilstand i landsdelene

Figur 9 viser tilstandfordeling på bygningsmassen på setrene i de enkelte landsdelene når alle tilstandskategorier er tatt med. Det viktigste figuren viser er kanskje at andelen bygninger på vei til å bli borte (tilstand sterkt forfall + ruin) er omtrent lik i alle landsdeler, med et gjennomsnitt på 16 %. Østlandet har størst andel stående bygninger (god tilstand + moderat forfall + sterkt forfall). Midt-Norge har størst andel bygninger i god tilstand, men også størst andel ruiner. En annen ting å merke seg er den store andelen tufter på Vestlandet.

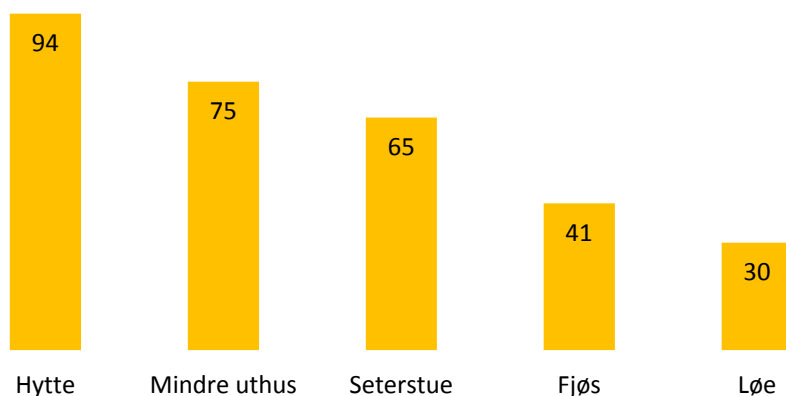

Figur 9. Bygningsmasse og tilstand – regionvis. Tall i prosent.

Hustypene i best forfatning

Det er hustyper som blir brukt som også holdes i stand. Fritidsbruk er den mest praktiserte bruken av setrene i dag. Hytta og det mindre uthuset, om det nå er den gamle vedskålen eller et nyere anneks til hytta, er de bygningstypene som er i aller best forfatning. Mange sel benyttes også til fritidsbruk og totalt sett er selene i relativt god stand. Tilstanden er best på Østlandet, der 68 % av selene er i god tilstand, og noe dårligere i de andre landsdelene. Både for Vestlandet og Midt-Norge viser tallene 63 % god tilstand. De tradisjonelle uthusene, fjøs og løe, er i dårlig form og forfallet er kommet aller lengst på løene. Dette er mest uttalt på Vestlandet og minst i Midt-Norge, mens Østlandet er i en mellomstilling. Andelen fjøs i god tilstand er i Midt-Norge 50 %, på Østlandet 41 % og på Vestlandet 34 %. Situasjonen for løene er 41 % god tilstand i Midt-Norge, 31 % på Østlandet og 16 % på Vestlandet.

Figur 10 viser hvor stor andel av de vanligste bygningstypene som er i god tilstand, når tufter er utelatt fra regnestykket.

Figur 10. Andelen seterhus i god tilstand. Tall i prosent.

Synlighet av tufter og ruiner

Synlighet og tilgjengelighet til tufter og ruiner etter bygninger har betydning for opplevelse og forståelse av både seteranlegg og seterlandskap. For bygninger i disse tilstandene er det gjort en vurdering av synlighet relatert til gjengroing, det vil si om vegetasjonen rundt objektene virker begrensende for oppfattelse av form og type. 1285 tufter og 579 ruiner ble vurdert med følgende resultat:

46 % av tuftene har god synlighet, 31 % har mindre god og 23 % har dårlig synlighet.

55 % av ruinene har god synlighet, 33 % har mindre god og 12 % har dårlig synlighet.

Når forfallet er kommet såpass langt og er relativt ryddig som her, oppleves ruinene gjerne som et hyggelig minne i marka. Foto Frode Bentzen, Buskerud.

4.3 Stående bygningsmasse – kulturminne og ressurs

Med stående bygningsmasse menes bygninger i god tilstand, moderat forfall og sterkt forfall, det vil si i bevart og bevaringsmulig tilstand. Dette er både hus fra seterbruket og hus som er satt opp på setra for fritidsbruk eller annen bruk.

De bevarte bygningene utgjør ressurser for videre bruk. En del av dem er samtidig viktige kulturminner, i og med at det er disse vi har igjen som konkret historisk dokumentasjon fra seterbruket.

Mange gamle bygninger har spor etter endring og ombygging, men vi som ikke kjenner stedets historie vet ikke alltid om justeringene har foregått for å utbedre eller utvide seterdrifta, eller om det har foregått i ettertid, for å skape et mer bekvemt fritidsanlegg. I registreringen har vi ikke laget noe opplegg for å dokumentere type og omfang av endring.

Tabell 10 viser hva registreringen omfatter av stående bygninger i de enkelte landsdeler.

Tabell 10. Bygninger i stående tilstand – regionvis.

Bygningstype	Østlandet	Vestlandet	Midt-Norge	SUM
Seterstue, sel	718	703	186	1607
Hytte	411	267	125	803
Koie, vinterstue	78	10	16	104
Ystehus	35	3	13	51
Mjølkebu	14	6	16	36
Avkjølingshus	13	7	12	32
Hus for melketank	4	1	0	5
Fjøs	562	181	107	850
Stall	62	0	5	67
Løe	322	66	45	433
Mindre uthus	480	131	136	747
Turisthytte, hotell	5	5	1	11
Do	179	113	55	347
Annet, ukjent	84	22	27	133
SUM	2967	1515	744	5226

Mange seter-eiere investerer mye og prisverdig arbeid i vedlikehold av seterhus. Interesse og mulighet for å ta vare på gamle løsninger varierer imidlertid. For eksempel kan det være fristende å sette inn noen ekstra vinduer ved overgangen til fritidsbruk. Foto SEE, Hordaland.

Platting med rekkverk som tilbygg på gammelt sel. En bygningsendring som endrer husets preg mye og som veiledere om istandsetting av seterhus anbefaler at man unngår. Foto JRE, Møre og Romsdal.

4.3.1 Tradisjonelle seterhus – hva har vi igjen?

Sel og fjøs på seter i Nord-Østerdalen. Foto KAS, Os i Hedmark.

Med tradisjonelle seterhus menes her seterstue eller sel, fjøs, løe og hus for produksjon og lagring av melk og melkeprodukter. Vedskålen har også vært et viktig seterhus, men er holdt utenfor i denne sammenhengen fordi den er registrert i kategori *Mindre uthus* som også rommer nyere små uthus, blant annet anneks til hyttene.

1458 seteranlegg med stående bygninger er registrert, 867 på Østlandet, 371 på Vestlandet og 220 i Midt-Norge. Disse tallene er utgangspunkt for beregningene i dette kapittelet. Stående bygninger omfatter bygninger i god tilstand, moderat forfall eller sterkt forfall.

Blant seterhusene er det sel det finnes flest av, men de mangler likevel på 24 % av setrene. Her er det på sin plass å gjenta at vi *kan* ha feiltolket enkelte sel til å være hytte, og motsatt. Dermed må dette tallet leses med forbehold.

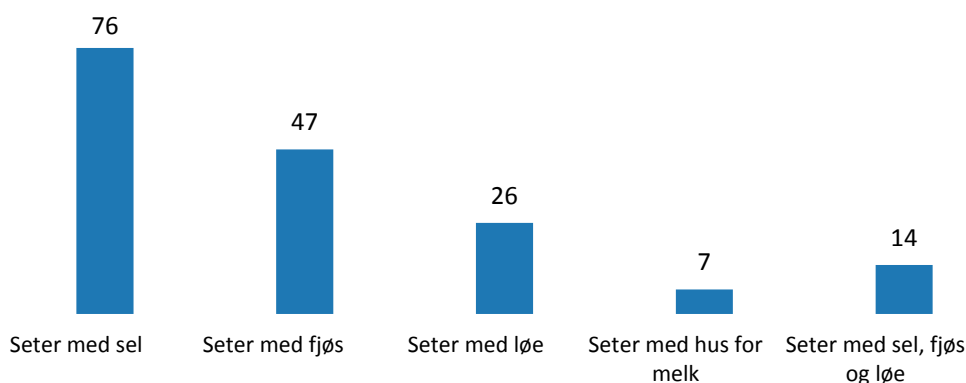
Uthus har vi betydelig færre igjen av enn sel. 53 % av setrene er uten fjøs, 74 % er uten løe og på 93 % av setrene fins det ikke hus for melk. Se figur 11 på neste side.

Noe av situasjonen skyldes ulike tradisjoner i landsdelene. For eksempel er Vestlandet i undersøkelsen godt forsynt med sel, men dårlig med de andre tradisjonelle hustypene. Det speiler at støler i denne landsdelen i mange tilfeller har bestått kun av et sel. Stølen hadde ikke fjøs eller det var fjøsrom under selet. En annen sak å være oppmerksom på om vestlandsstølene er at mange av disse var organisert i støslag med flere bruk. Vi har ikke opplysninger om hvor mange bruk som har tilhørt hvert støslag. Tallene våre viser om støslaget fortsatt har et visst antall stølshus bevart, men vi vet ikke hvor mange som eventuelt er blitt borte. Tallene kan altså ikke brukes til å tolke endring i støslag. På Østlandet og i Midt-Norge, hvor setrene stort sett er organisert som avgrensede enkeltbruk, er det mer å lese ut av tallene.

Figurene 13, 14 og 15 på neste side viser hvor stor andel av setrene i hvert fylke som har tradisjonelle seterhus bevart. Tall fra fylker med et stort antall setre registrert har best utsagnskraft. Få setre gir mer tilfeldige resultater. Tall for anlegg står under figurene.

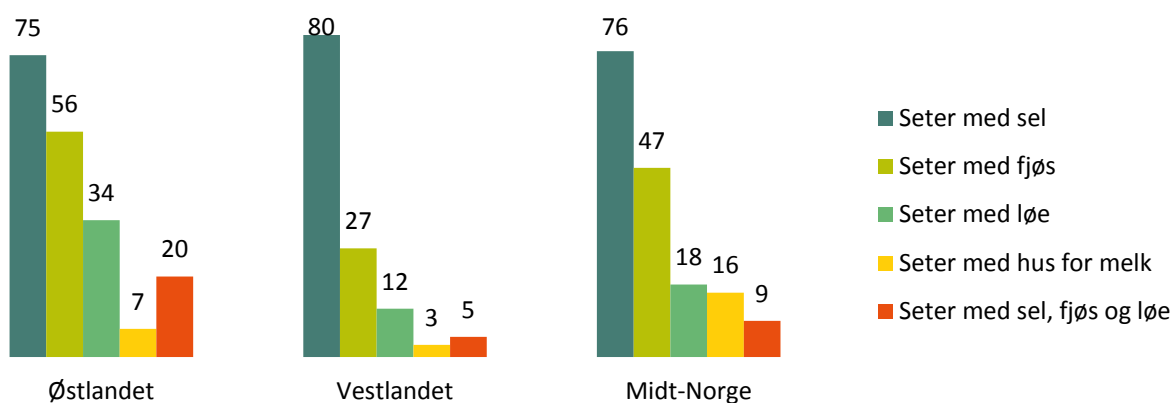
I Hordaland og Sogn og Fjordane har hhv. 86 % og 85 % av stølene sel bevart. Det er mer enn i de andre landsdelene. Der troner Agder-fylkene på topp med 88 %, så følger Sør-Trøndelag med 82 %, Hedmark med 81 % og Oppland med 80 % setre med sel bevart.

På Østlandet og i Midt-Norge tar vi som utgangspunkt at det har stått fjøs på alle setre og løer på de aller fleste. Totalt sett tolker vi resultatene til at en stor mengde uthusbygninger er blitt borte i disse landsdelene. Av fjøs er flest bevart i Akershus (på 64 % av setrene), i Oppland (63 %), Sør-Trøndelag (82 %) og Hedmark (81 %). Løer finner vi bevart på 38 % av setrene i Hedmark, Oppland og Agderfylkene, og på 34 % i Buskerud. Seter med hus for melk har vi flest av i Sør-Trøndelag (20 %), Hedmark (13 %) og Troms (12 %).

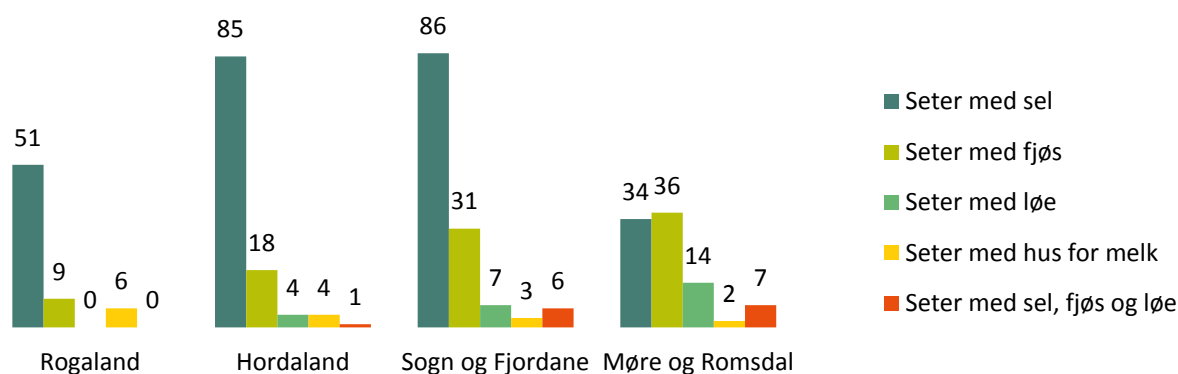
Figur 11. Seter med tradisjonelle seterhus bevart – totalt. Tall i prosent.

Svært få av seteranleggene har både seterstue, fjøs og løe i stående tilstand i dag. I alt gjelder det 14 % av setrene vi har registrert. Det omfatter 20 % av setrene på Østlandet, 5 % på Vestlandet og 9 % i Midt-Norge. Av fylker utmerker Oppland, Hedmark og Buskerud seg. Oppland har både sel, fjøs og løe på 24 % av setrene, Hedmark har det på 22 % og Buskerud på 19 %. Se figur xx. (under)

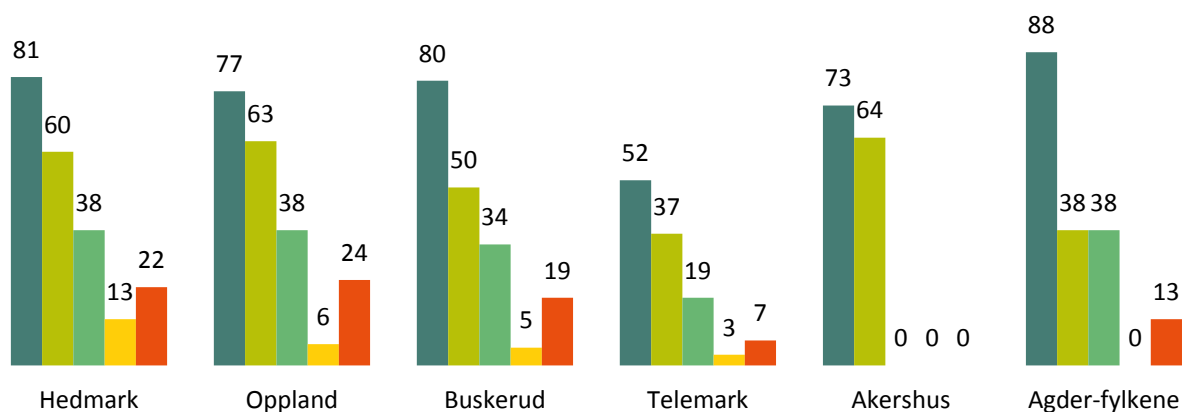
Figur 12. Seter med tradisjonelle seterhus bevart - regionvis. Tall i prosent.

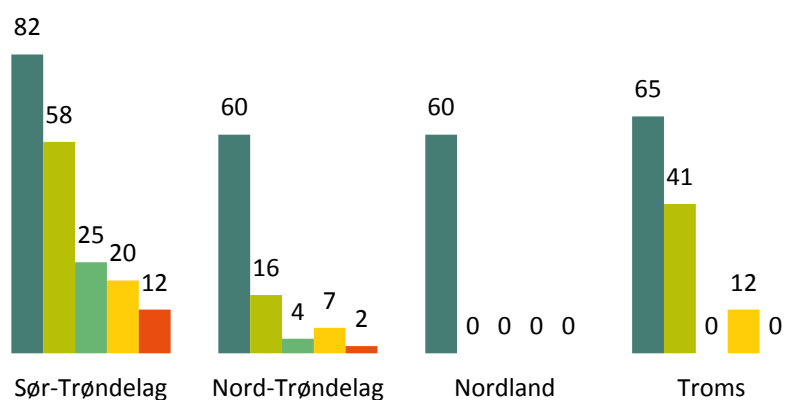
Figur 13. Seter med tradisjonelle seterhus bevart på Vestlandet. Tall i prosent.

Antall setre med stående bygning: Rogaland 35, Hordaland 71, Sogn og Fjordane 180, Møre og Romsdal 85.

Figur 14. Seter med tradisjonelle seterhus bevart på Østlandet. Tall i prosent.

Antall setre med stående bygning: Hedmark 174, Oppland 400, Buskerud 149, Telemark 122, Akershus 11, Aust-Agder 5, Vest-Agder 3.

Figur 15. Seter med tradisjonelle seterhus bevart i Midt-Norge. Tall i prosent.

Antall setre med stående bygning: Sør-Trøndelag 153, Nord-Trøndelag 45, Nordland 5, Troms 17.

4.4 Sel

Små sel på rekke, orientert i samme retning, med sikt utover dalen. Dette mønsteret er ofte å se på støler på Vestlandet. Her har et nytt fjøs fått plass i utkanten av det gamle stølsanlegget. Det er også et trekk vi kjenner igjen. Foto KAS, Ørsta, Møre og Romsdal.

Selet eller seterstua har vært et sentralt hus på alle setre eller støler, i alle landsdeler. Seterstua kan også hete blant annet setre, bu, stølsbu, masstu, sterhus og struss.

Selet fyller flere funksjoner. Det er bolig og oppholdsrom for budeia og eventuelle medhjelpere, og samtidig produksjonslokale og lager for melkeprodukter. Noen setre har egne hus for produksjon og lagring. Koking har også foregått utendørs, enten som en fast skikk eller bare på gode dager.

Selene finnes i mange former, stiler og størrelser, men med regionale sætrekk. Generelt er selene på Østlandet og i Trøndelag større enn selene på Vestlandet.

Sosiale kår har hatt betydning for størrelsen på bygningene, mens lokale tradisjoner i byggeskikk og tilgang på materialer har hatt betydning for form og stil. Hvor mange som skulle oppholde seg på setra og hvor lenge, hadde også betydning. Fra melkesetra der budeia bare trengte en soveplass og ikke skulle koke mat, til sel som skulle huse flere budeier, andre som skulle ta imot turister i tillegg til seterfolket og setra der budeie med hjelpegutt og kjørekar oppholdt seg i flere kalde vintermåned.

Seterhusene tilbake i tid var ikke like godt stelt som husa på gården. Dette framgår av gamle fotografier og også av beretninger om seterlivet. Budeiene måtte nok tåle lette tak og trekkfulle vinduer en god stund før de ble reparert. «Godt nok» betydde noe annet for 100 år siden enn det gjør i dag. Så blanke og flotte som enkelte seteranlegg framstår i dag har de trolig aldri vært tidligere.

I resultatene våre må vi ta med i betraktningen at vi ikke alltid har klart å gjenkjenne selet. Modernisering av gamle hus, nye hytter bygd i gammel stil og endringer i seteranlegg som helhet, har av og til gjort det vanskelig å skille mellom sel og andre bolighus.

4.4.1 Sel: Utbredelse og tilstand

Sel eller rester av sel er påvist på seterflater i alle fylker bortsett fra Østfold og Vestfold. Flest er registrert i Sogn og Fjordane, 449 stk. Videre er 371 registrert i Oppland og 270 i Møre og Romsdal. Tabell 11.

Totalt er det registrert 1920 lokaliteter med seterstue eller sel: 1607 stående bygninger, 110 ruiner og 203 tufter. Tabell 9.

Sel utgjør 31 % av stående bygningsmasse på setrene (1607 av 5226). Tabell 10.

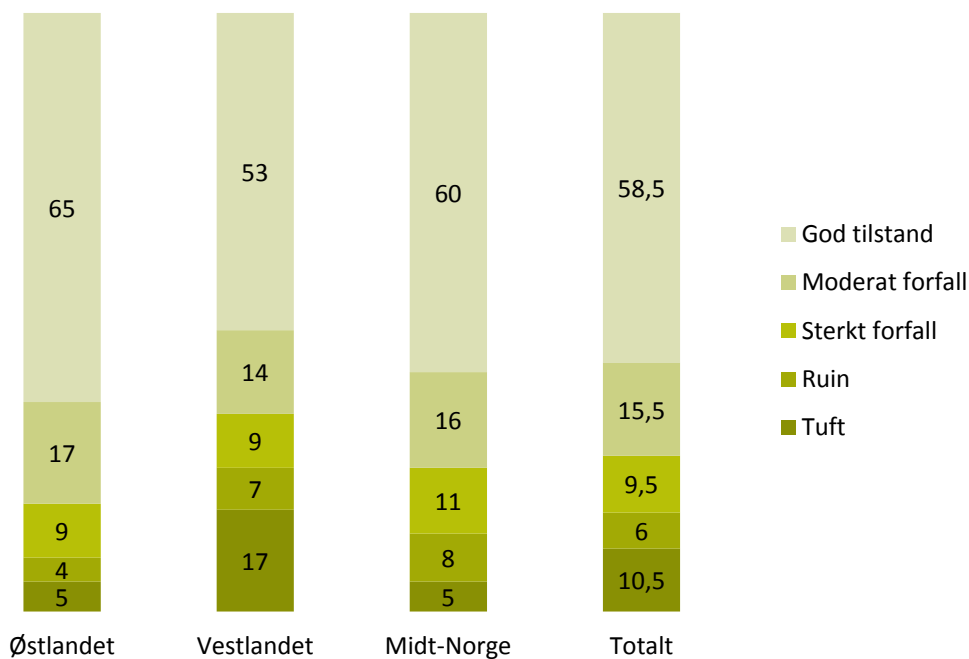
65 % av selene er i god tilstand, når tufter holdes unna regnestykket. Figur 10.

76 % av alle anlegg med stående bygninger har sel i stående tilstand. Figur 11.

Det er på Vestlandet vi har størst andel setre med sel bevart. Stående sel finnes på 80 % av stølene på Vestlandet mot 76 % i Midt-Norge og 75 % på Østlandet. Figur 12.

Agder-fylkene sammenslått har sel på 88 % av de åtte setrene vi har registrert. Sogn og Fjordane har 86 % og Hordaland har 85 % anlegg med sel bevart. Sør-Trøndelag har stående sel på 82 % av setrene, Hedmark på 81 % og Buskerud på 80 %. Figur 13, 14 og 15.

Figur 16 viser tilstandsfordelingen på sel totalt og i landsdelene. Tabell 11 viser situasjonen i fylkene.

Figur 16. Seterstuer og tilstand – regionvis. Tall i prosent.

Tabell 11. Seterstuer og tilstand – fylkesvis.

	God tilstand	Moderat forfall	Sterkt forfall	Ruin	Tuft	SUM
Akershus	3	4	1	1	3	12
Hedmark	108	24	24	9	16	181
Oppland	267	51	29	15	9	371
Buskerud	94	22	12	3	7	138
Telemark	34	29	7	7	3	80
Aust-Agder	4	1	0	0	0	5
Vest-Agder	2	1	1	0	0	4
Rogaland	22	10	3	3	11	49
Hordaland	100	21	15	3	9	148
Sogn og Fjordane	217	72	51	32	77	449
Møre og Romsdal	144	30	18	21	57	270
Sør-Trøndelag	111	18	12	7	4	152
Nord-Trøndelag	9	12	9	8	4	42
Nordland	1	1	1	0	2	5
Troms	7	4	1	1	1	14
SUM	1123	300	184	110	203	1920

4.4.2 Sel: Konstruksjon og kledning

1392 sel eller seterstuer er registrert med opplysninger om konstruksjon og kledning; 695 på Østlandet, 515 på Vestlandet og 182 i Midt-Norge. Dataene er fra bygninger i god tilstand, i moderat forfall, sterkt forfall eller ruin. Bygninger der vi ikke kunne se eller tolke konstruksjonen, er ikke med i regnestykket.

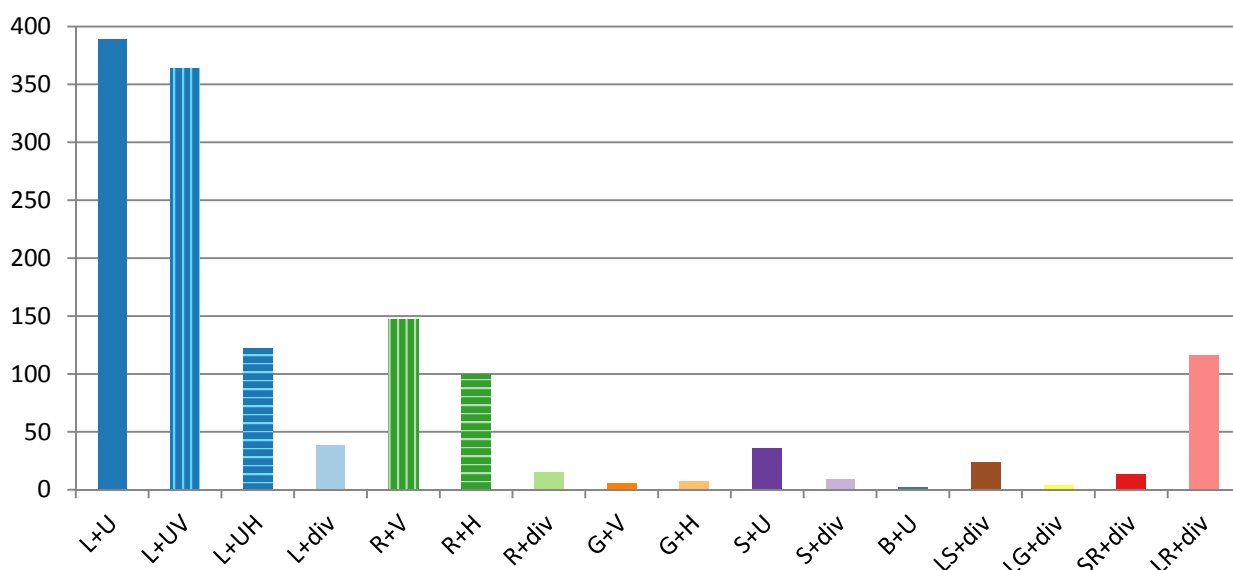
Vi har registrert 56 kombinasjoner av konstruksjon og kledning på sel. Disse er her slått sammen til færre klasser.

Tømmer dominerer sterkt i seterstuene: 28 % er laftehus uten kledning mens 48 % er laft i kombinasjon med ulike andre typer konstruksjon og kledning.

I tabell 12 under forklares i kodingen som er brukt i figur 17 på neste side.

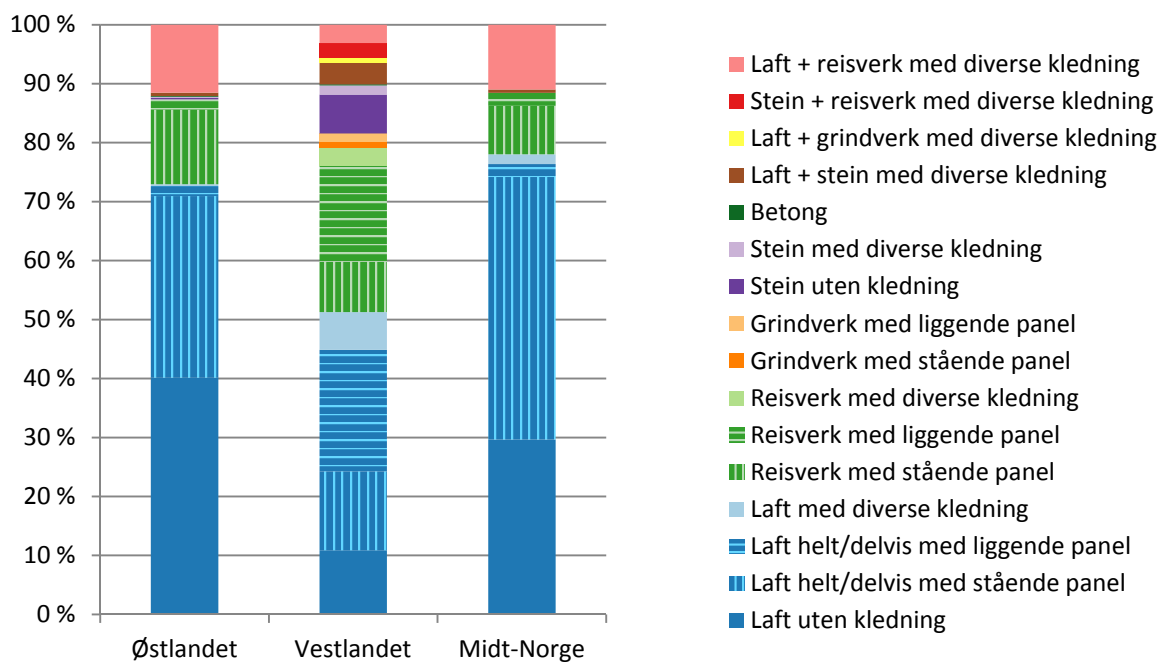
Tabell 12. Konstruksjon og kledning på sel.

Betegnelse	Kode	Totalt	Østlandet	Vestlandet	Midt-Norge
Laft uten kledning	L+U	389	279	56	54
Laft helt/delvis med stående panel	L+UV	364	214	69	81
Laft helt/delvis med liggende panel	L+UH	122	12	106	4
Laft med diverse kledning	L+div	38	2	33	3
Reisverk med stående panel	R+V	147	88	44	15
Reisverk med liggende panel	R+H	100	12	84	4
Reisverk med diverse kledning	R+div	15	0	15	0
Grindverk med stående panel	G+V	6	0	6	0
Grindverk med liggende panel	G+H	7	0	7	0
Stein uten kledning	S+U	36	2	34	0
Stein med diverse kledning	S+div	9	1	8	0
Betong	B+U	2	1	1	0
Laft+stein med diverse kledning	LS+div	24	4	19	1
Laft+grindverk med diverse kledning	LG+div	4	0	4	0
Stein+reisverk med diverse kledning	SR+div	13	0	13	0
Laft+reisverk med diverse kledning	LR+div	116	80	16	20
SUM		1392	695	515	182

Figur 17. Konstruksjon og kledning på sel. Koding er forklart i figur 18 under.

Laft uten kledning og laft dels kledd med stående panel dominerer på seterstuer på Østlandet og i Midt-Norge. Også på Vestlandet er det mye laft, men med større innslag av liggende panel. Vi ser et mye større mangfold i byggeskikken på sel på Vestlandet enn de andre landsdelene. Andelen reisverk er størst på Vestlandet, som også har et betydelig innslag av stein og noe grindverk. Grindverk er ikke til stede i de andre landsdelene. Stein er ikke registrert i Midt-Norge og bare på tre av stuene på Østlandet. Ett sel på Østlandet og ett på Vestlandet er bygd i betong.

Figur 18. Konstruksjon og kledning på sel – regionvis.

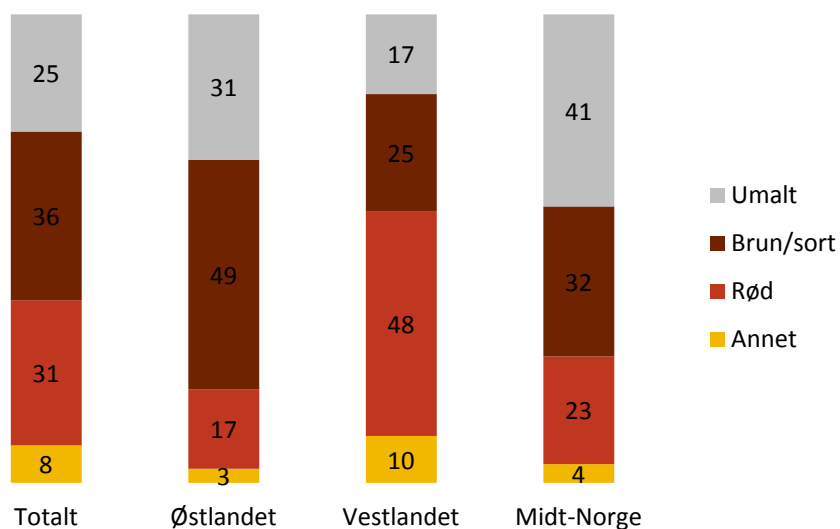

På nordvestlandet har stein vært et viktig bygningsmateriale, både på gården og på stølen. Dette selet ser ut til å huse to bruk, hver med bu oppe og fjøsrom i underetasjen. Foto FRB, Vågsøy i Sogn og Fjordane.

4.4.3 Sel: Farge

1592 sel er registrert med informasjon om farge.

Figur 19. Fargebruk på sel. Tall i prosent.

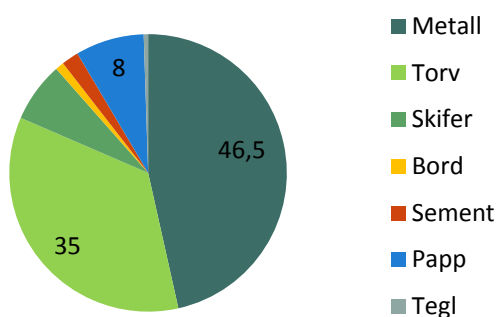
Selene i dag er i all hovedsak brune/sorte, røde eller umalte. På Østlandet dominerer brun/sort, på Vestlandet rødt og i Midt-Norge er umalte vegger det vanligste. Innslaget av andre farger er lite, og mest til stede på Vestlandet. Totalt har 8 % av selene annen farge. Av disse utgjør grått hoveddelen, deretter grønt og oker. Så er det noen sjeldne innslag av blått, hvitt og gult.

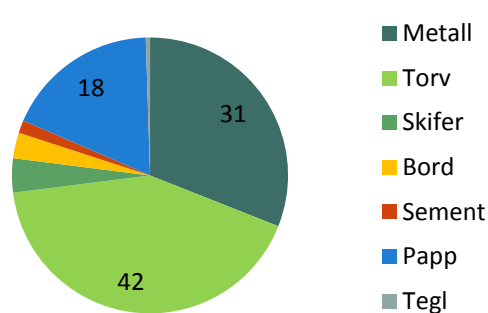
På Vestlandet er nær halvparten av selene rødmalte. Vestlandet har ellers mer variasjon i fargebruk enn de andre landsdelene. Foto WEF, Kvam i Hordaland.

4.4.4 Sel: Takkledning

Vi har 1676 registreringer av takkledning på sel og 790 på hytter. Det er de samme takmaterialene som dominerer, men det er likevel noen forskjeller på hytter og sel.

Figur 20. Takkledning på sel.

Figur 21. Takkledning på hytter.

Metall og torv er de dominerende taktekkingsmaterialene på sel. Metall alene og i kombinasjon med andre materialer dekker nær halvparten av selene (46,5 %), mens torvtak dekker 35 %.

Bølgeblikk dominerer i fylkene med mange registreringer bortsett fra i Sør-Trøndelag og Møre og Romsdal, som begge har større andel torvtak enn metalltak.

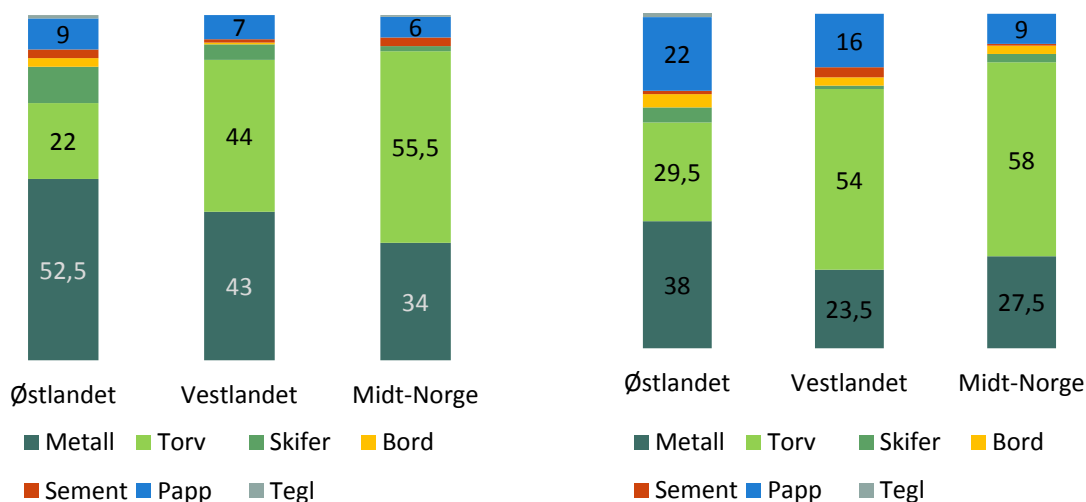
Skifer har vi sett en del av i Oppland og Hordaland, men lite i de andre fylkene. Henholdsvis 18 % og 12 % av selene i disse to fylkene er tekt med skifer.

Papp dekker 20 % av takene i Hordaland 10 % i Oppland, men er lite brukt i de andre fylkene.

Andre taktyper opptrer bare på et mindre antall sel. Bordtak er registrert vesentlig i innlandsfylkene, men i et lite antall. Tegltak har vi bare sett i østlandsfylker og i Sør-Trøndelag. Takstein av sement, bl.a. eternittplater, er i bruk i alle landsdeler, men også disse i få utgaver.

På hyttene ser vi en litt annen fordeling av takmateriale enn på selene. Innslaget av metall er lavere; 31 % på hyttene mot 46,5 % på selene, og torv og papp er høyere; 42 % torv på hyttene mot 35 % på selene, og papp på 18 % av hyttene mot 8 % av selene. Skifer er notert på i alt 7 % av selene og på 4 % av hyttene.

Figur 22 og 23 viser regional fordeling av takmateriale på henholdsvis seterstuer og hytter. Prosenttall er angitt bare på de mest dominerende typene.

Figur 22. Takkleddning på sel – regionvis. Tall i prosent.

Figur 23. Takkleddning på hytter – regionvis.

4.4.5 Sel: Bilder

En tredelt seterstue har vært vanlig på Østlandet, blant annet i Nord-Østerdalen. Gjerne to lafta rom med en reisverksdel mellom. I den nordligste og svaleste delen lå lagerrommet for melkeproduktene, mjølkebua. I midten var kjøkken og kokeplass, skåla eller skjæla, og den sørlige delen var stue og soverom for budeia. Noen mjølkebuer står som før, uten vindu og med lufteluke og hyller til ostene, men vanligvis er rommet blitt bygd om til soverom og luka erstattet med et stort vindu. Foto GHS, Stor-Elvdal i Hedmark.

Seterstuene i Valdres har vanligvis ikke like solid tømmer som i Østerdalen. Mange av dem har panel, rød maling og et tilbygg ved inngangen. Foto KAS, Vestre Slidre i Oppland.

Overbygde verandaer ser ut til å være mye brukt på setre på Romerike. Foto OSP, Nannestad i Akershus.

Seterstuer i halvann eller to etasjer har vi observert på mange setre i Trøndelag, men lite i andre områder. Foto KAS, Meldal i Sør-Trøndelag.

I fjellområdene er det brukt en god del stein i seterbygningene, men hovedsakelig i uthus. I øvre Hallingdal finner vi stein også i innhus, i form av steinbuer med karakteristiske store skorsteiner. Veggene er doble steinmurer med et jord/torvlag som isolasjon mellom. Grua er eneste lyskilde. Ofte er det delt av et mindre rom til lagerplass, mjølkebu, med en trevegg. Det er lite lys og lyd som kommer inn i steinbua når døra er stengt. Foto KAS, Ål i Buskerud.

Gammelt toroms sel i Kvam i Hordaland. Tømmer i små dimensjoner, beskyttet med panel og steinheller i de mest værutsatte eller slitte partiene. Foto WEF.

Bua med to rom, inn- og utsel, er karakteristisk for store deler av Vestlandet. Inneålet er budeias bolig, utselet for koking og oppbevaring av utstyr. Ofte er inneålet bygd i lafta tømmer mens utselet er mindre solid i reisverk eller grindverk. Selet står her på høy mur med fjøsrom i underetasjen. Det har et lite vindu over døra og et større i inneålet med sikt ut over dalen. Foto SEE, Balestrand i Sogn og Fjordane.

Gammelt sel i Forsand i Rogaland. Her måtte man bøye godt i ryggen for å komme inn. Foto JRE.

Stue på seter i Telemark med rominndeling etter tradisjoner fra middelalderen. En såkalt treromsstue med inngang på langveggen inn til en forstue eller gang og dør derfra inn til stua. Foto KAS, Tinn.

Sel i Nome i Telemark. I sørøstlige deler av landet ligner seterstuene mye på eldre typer hytter. Foto FRB.

Det er sparsomt med vinduer i den gamle seterstua på Totenåsen. Budeias oppholdsrom har bare et lite vindu på gavlveggen og en glugge på langveggen. Denne setra har teglsteinstak både på stue og fjøs og er restaurert nokså nylig. Foto KAS, Østre Toten i Oppland.

I områder der slåttene var en vesentlig del av setringa og det var vanlig å flytte mellom flere setre, måtte bygningene bli enkle. Dette selet består av to rom; bu og løe. Foto KAS, Valle i Aust-Agder.

Sel i Kvæfjord i Troms. Foto KAS.

I dette selet kan man kjenne igjen den langstrakte og smale låna med gjennomgående rom, der eventuelle påbygg kom i lengderetningen. Foto SEE, Surnadal i Møre og Romsdal.

Sammenbygde sel og fjøs har vi registrert i hovedsak i Sogn og Fjordane. Denne solide bygningen står i Lærdal. Foto KAS.

To seterhus med sel og fjøs sammenbygd slik at fjøset ligger i muren under, men ved siden av selet. Foto OSP, Ørsta, Møre og Romsdal.

4.5 Hus for melk

Herdalssetra på Sunnmøre har besøk av busslaster med turister hver sommer, og budeie og turistvert Nailoke fra Namibia er en av våre viktigste formidlere av norsk seterkultur. Her kokes det karameller av geitemelk. Foto KAS, Norddal i Møre og Romsdal.

4.5.1 Hus for melk: Utbredelse og tilstand

Hus for melk og melkestall er påvist på seterflater i 11 fylker. Flest er registrert i Sør-Trøndelag (36 stk.), Oppland (26 stk.) og Hedmark (25 stk.). Kokhus/ystehus har vi flest av i Oppland mens det er flest avkjølingshus og mjølkebuer registrert i Sør-Trøndelag. Tabell 13.

Totalt er det registrert 143 lokaliteter: 125 stående bygninger, 13 ruiner og 5 tufter. Tabell 9.

57 % av bygningene for melk er i god tilstand, når tufter holdes unna regnestykket.

Hus for melk utgjør 2 % av stående bygningsmasse på setrene (125 av 5226). Tabell 10.

7 % av alle anlegg med stående bygninger, har hus for melk i stående tilstand. Figur 11.

Fylkene Sør-Trøndelag og Hedmark har henholdsvis 20 % og 14 % anlegg med hus for melk bevart. I Troms finner vi hus for melk på 12 % av anleggene. I vestlandsfylkene har vi registrert få slike hus. Figur 13, 14 og 15.

Som hus for melk har vi regnet med mjølkebu, ystehus, avkjølingshus, tankhus og meieri. Disse bygningene tilhører ulike epoker, med ulike arbeidsmåter i seterstellet.

Det meste av tilberedning og lagring av melkeprodukter foregikk i selve seterstua, men noen setre hadde egne hus for slike oppgaver. Mye av vasking og oppbevaring av utstyr har foregått utendørs. Også koking og kinning kunne gjøres ute på gode dager.

I dagens seterdrift leveres det meste av melka til regionale meierier. Meieriene har overtatt funksjonene til ystehus og mjølkebuer mens kjøletanken i fjøset har tatt over for avkjølingshus og -kummer.

Mjølkebua er huset eller rommet der melk og melkeprodukter ble lagret. I bua skulle det være tørt, mørkt og kjølig. Den lå helst vendt mot nord og hadde jord- eller steingulv og gjerne stein i veggene. Bua hadde vanligvis bare en lufteluke og ingen eller små vinduer. Andre navn på mjølkebua kunne være ostebu, møssmørbu og masstu.

Koking av mysost eller brunost fikk et stort oppsving fra rundt 1890, etter at smøret hadde tapt verdi da margarin kom på markedet. En del setre fikk nå egne **ystehus**. Et gammelt sel kunne bli «degradert» til ystehus. Nye ystehus kunne være nokså enkle reisverkshus. Navn som kokhus, masstu, eldhus og eldbu er også brukt om slike hus.

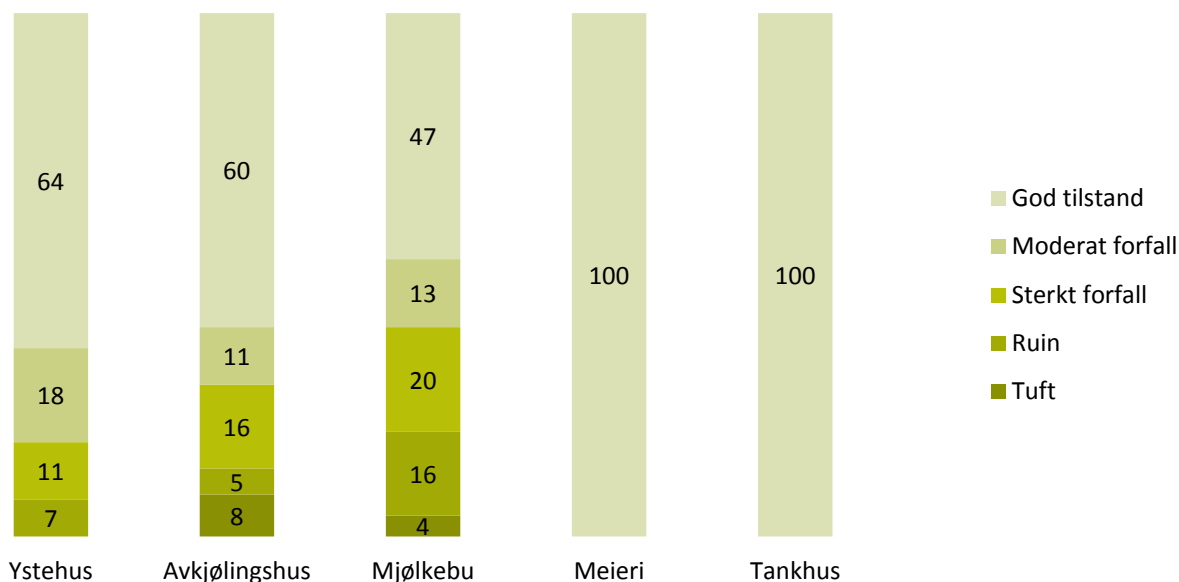
Folk begynte tidlig å samarbeide om kinning og ysting og etablerte andels**meierier**. Først kom smørmeierier sist på 1800-tallet og siden meierier som lagde ost og distribuerte fersk melk.

Metoden med avkjøling av melk ved hjelp av kaldt vann, «koldtvannsmetoden», var lansert rundt 1880, da myndighetenes menn drev folkeopplysning for å forbedre kvaliteten på dyre- og melkestall rundt i landet. Man flatet ut bunnen i bekken litt, la kanskje ned heller eller bygde et rammeverk av tre og fikk plass til melkespann. Noen plasser ble det bygd hus over, som blant annet er kalt avkjøling, **avkjølingshus** eller silhus. Avkjølingsplasser uten hus over, samt melkeramper, er beskrevet i kapittel 5.2 *Andre kulturminner*.

Rundt 1990 kom den strømdrevne kjøletanken til seters. Denne er vanligvis plassert i et fjøskjøkken eller melkerom i fjøset, men i noen tilfeller har tanken fått et eget hus utenfor fjøset. Dette har vi kalt **tankhus**.

Figur 24 viser tilstandsfordeling på de ulike hustypene for melk.

Tabell 13 viser fylkesvis lokalisering av hus for melk i bevart tilstand.

Figur 24. Hus for melk – type og tilstand. Tall i prosent.

Tabell 13. Hus for melk i stående tilstand – type og lokalisering.

	Ystehus	Avkjølingshus	Mjølkebu	Meieri	Tankhus	SUM
Hedmark	9	9	6	0	1	25
Oppland	17	4	4	0	1	26
Buskerud	5	0	3	0	2	10
Telemark	4	0	2	0	0	6
Rogaland	0	1	1	0	0	2
Hordaland	2	0	4	0	0	6
Sogn og Fjordane	1	0	0	1	0	2
Møre og Romsdal	0	6	0	0	1	7
Sør-Trøndelag	12	10	14	0	0	36
Nord-Trøndelag	1	0	2	0	0	3
Troms	0	2	0	0	0	2
Totalt	51	32	36	1	5	125

4.5.1 Hus for melk: Bilder

Den eldste mjølkebu er gravd godt inn i bakken og kledd med torvtak og steinheller. Det nyere tilbygget foran bua har steinsatt vegg og bølgeblikktak. Foto KJM, Holtålen i Sør-Trøndelag.

Mjølkebu med mye stein i veggene. Foto KAS, Suldal i Rogaland.

Nylig istandsatt mjølkebu i Luster i Sogn og Fjordane. Foto KAS.

Det var en langvarig og varm jobb å koke inn melka og det var viktig med god lufting. Kokhusene kunne være små og enkle bygg. Foto KAS, Rennebu i Sør-Trøndelag.

Ystehus i Rendalen i Hedmark. Foto KJM.

Ystehus gjort om til gjestehytte. Foto KAS, Dovre i Oppland.

Kokkhuset var lite, men sentralt i drifta på Fiskviksetra. Vann ble hentet i bøtter i bekken rett utenfor. Der ble også melkespannene satt til kjøling. Vann til å varme kalvedrikk og til all slags vask (blant annet av kujur, melkeutstyr og budeie) ble kokt i en stor ystekjele. Reine spann sto til lufting på benken på siden av huset. Siden ble setra oppgradert med innlagt vann og eget avkjølingshus, noen år med støpt avkjølingskum og til sist med kjøletank drevet av traktor og aggregat. Nå er drifta lagt ned og bekken grodd til, men bygningene holdes fint i hevd. Foto KAS, Tynset i Hedmark.

Avkjølingshusene er sjelden av de mest prangende byggverk på setrene. Foto KAS, Ørsta i Møre og Romsdal.

Stort avkjølingshus i setergrenda Pulla. Foto KAS, Ringebu i Oppland.

Avkjøling på seter i Ringebu, Oppland. Foto GHS.

Med «koldt vannsmetoden» som ble innført på slutten av 1800-tallet, fikk vi en overgang fra tørr avkjøling av fersk melk i mjølkebua til avkjøling i rennende kaldt vann. De eldre «vasshusene» er mindre enn nyere avkjølingshus som er tilpasset melkespann. Foto SEE, Rennebu i Sør-Trøndelag.

Det gamle steinfjøset har fått et påbygg som huser melketank og melkeutstyr. Foto KJM, Folldal i Hedmark.

Meieriet i Rausjødalen i Tolga i Hedmark ble anlagt i 1856 som landets første seter-andelsmeieri. Produksjonshuset er stort, med grunnflate på drøyt 100 m². Av flere grunner, blant annet uvanlig kalde og skrinne somre, holdt ikke drifta mer enn i to år. Men samvirketankene hadde slått rot, og nye setermeierier ble startet like etter. I dag er det museum i det gamle meieriet. Tufta som fotografen står i, er etter steinfjøset som hadde plass til 100 kyr. Foto KAS.

På Herdalssetra var det tidligere 14 bruk som setret. I det brune huset over hesten på bildet hadde de først smørmeieri og seinere ysteri fram til 1950-tallet. Etter at bilveien ble bygd, opphørte setermeieriet og det meste av melka leveres til det regionale meieriet i Ørsta. Meierihuset er endel større enn de gamle selene. I dag fungerer det som losji for «herdalstausene», budeiene på setra. Foto WEF, Norddal i Møre og Romsdal.

På Skarlandsætran har to bruk hatt hver sine uthus, men felles seterstue. Stua har boligdel i hver ende og delt masstu i den midtre delen med høy mur. Tradisjonell drift ble avviklet i 1949. Setra var i sterkt forfall, men ble rustet opp da det ene bruket startet besøksseter i 2005. Foto FRB, Høylandet i Nord-Trøndelag.

Seterbu med tilbygd masstu. Foto SRI, Overhalla i Nord-Trøndelag.

4.6 Fjøs

Moderne seterfjøs for kyr. Foto KAS, Midtre Gauldal i Sør-Trøndelag.

Går vi noen hundre år tilbake i tid, var det ikke vanlig med hus for dyra på setrene, men i den tida dagens stående bygningsmasse stammer fra, var skikken med fjøs godt etablert. På store deler av Vestlandet er det mange støler som aldri har hatt egne fjøsbygg. Stølene var i bruk uten fjøs eller de hadde fjøsrom i steinmuren under selet. På Østlandet, i Trøndelag og Nord-Norge vil vi derimot gå ut fra at det har stått fjøs på så å si alle setre.

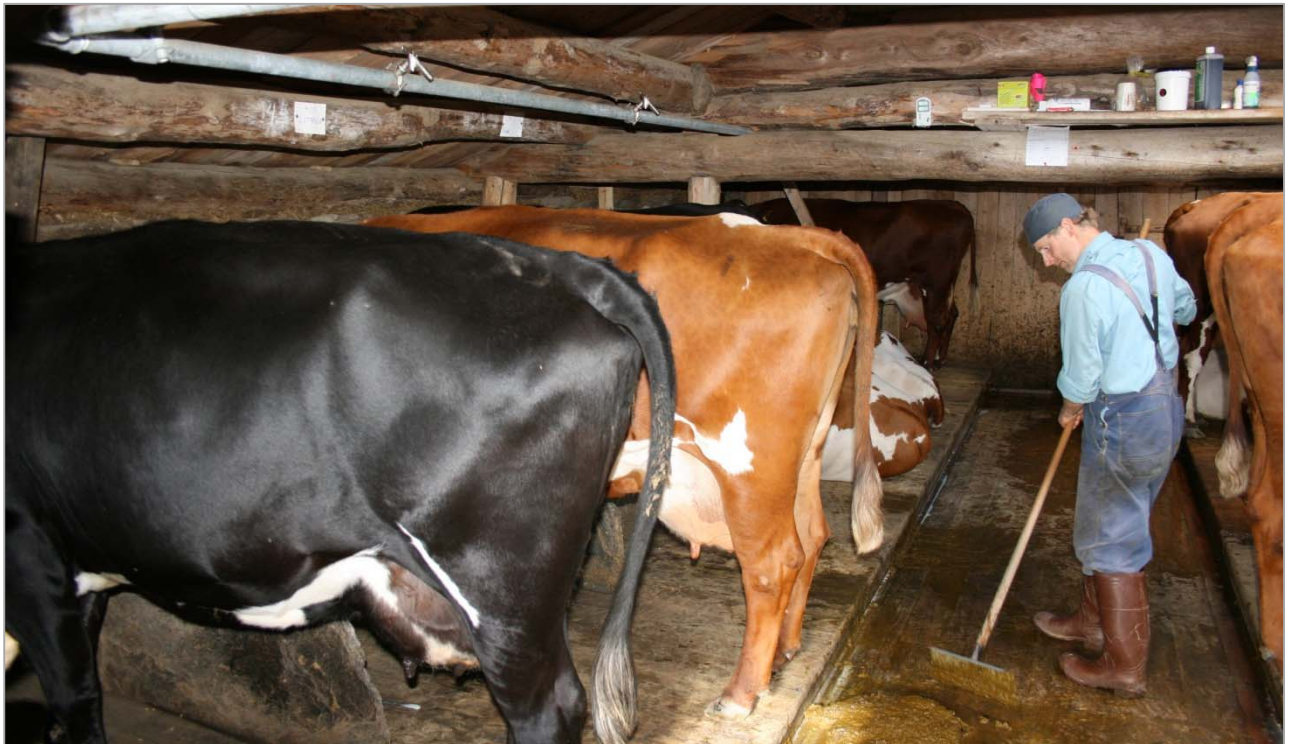
På grunn av det allsidige husdyrholdet i det gamle jordbruket hadde endel setre fjøs for ulike dyreslag. Kyr, ungdyr og geiter kunne ha hvert sitt hus. En og annen gris ble også tatt med på setra og fikk sitt eget grisehus. De som tok imot og stelte dyr for andre bruk, kunne ha ekstra store fjøs.

I nyere tids seterbruk er både gamle og nye fjøs i bruk. Etter hvert som kyrne har vokst seg større og melkemaskin og melketank har blitt standard, kreves det en del justeringer ved bruk av gamle seterfjøs. På enkelte setre utelater man liggebåsene ved nybygging og forenkler «fjøsset» til et hus for melkestall og melkerom, mens kyrne må tilbringe både dag og natt utendørs.

Svært mange seterfjøs er blitt fjernet og de som står igjen er i temmelig dårlig forfatning, totalt sett. Et og annet fjøs er bygd om til hyttebruk, men dette er ikke så vanlig.

Melkemaskina kom for fullt etter krigen og har siden utviklet seg mye. Spannmelkinga var etterfulgt av siling over i nytt spann og trilling av spann ut til avkjølingsplass i bekken. Siden har det kommet røropplegg som frakter melka direkte til en kjøletank plassert i et melkerom. Man har automatiske avtagere, melkegrav eller melkestall, som har forenklet fjøsarbeidet mye. Mobil melkerobot har også gjort sitt inntog på setra. Vårt inntrykk er likevel at mange fortsatt benytter bäs-fjøs og spannmelking. Også håndmelking blir praktisert, men bare av de aller tøffeste.

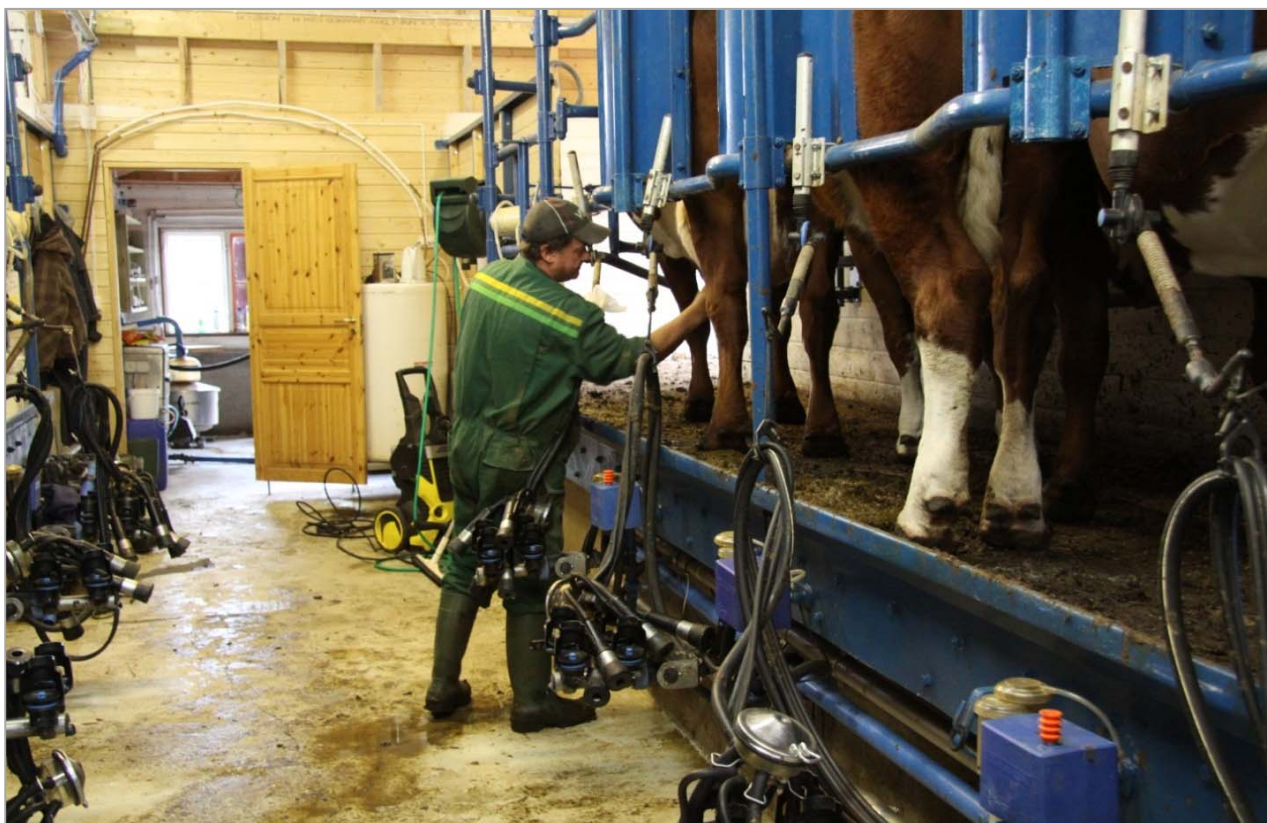

NRF-kyr i steinfjøs fra 1800-tallet. I utgangspunktet et stort og romslig fjøs, men dagens storvokste kyr fyller ut plassen. Det blir mye arbeid med møkkskrapa for å holde det reint. Kyrne melkes på spann, som bæres ut og siles over i melketanken. Foto KJM, Folldal i Hedmark.

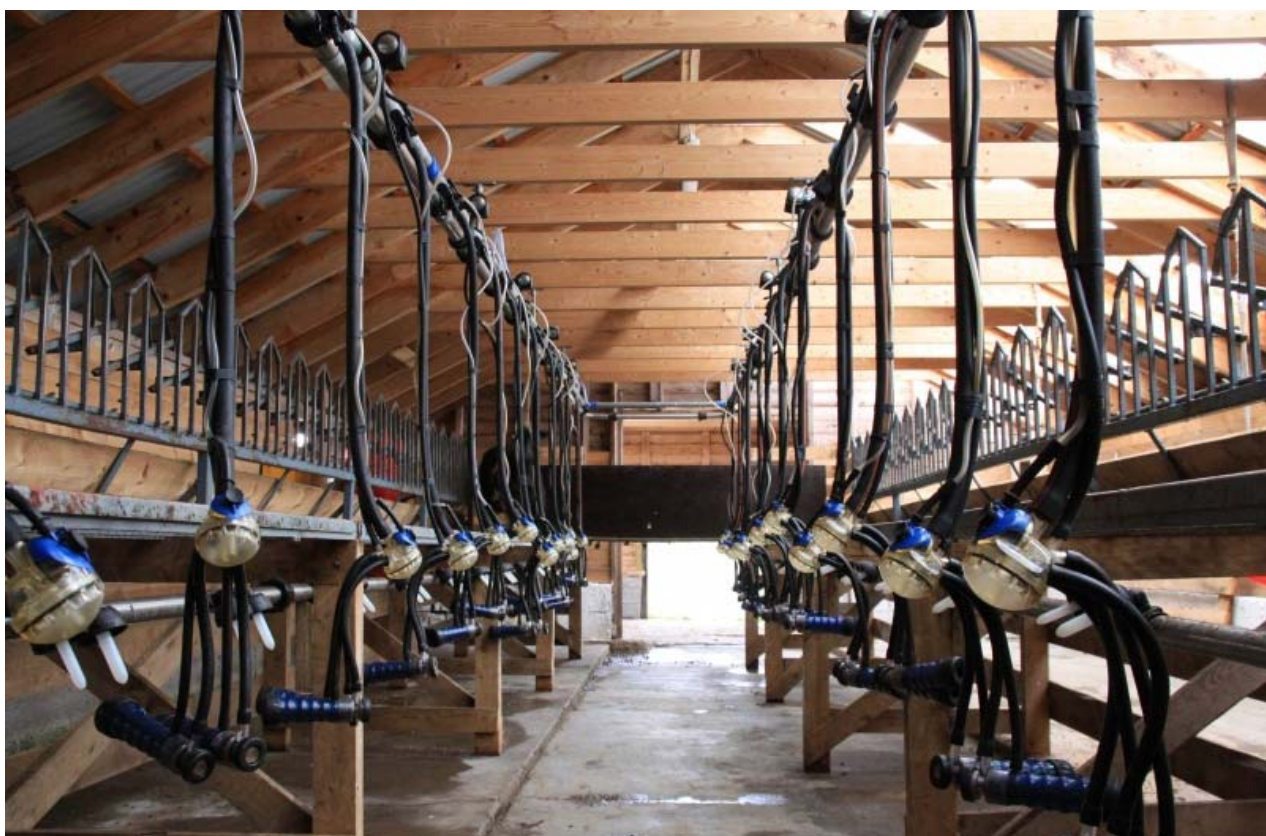

Katharina håndmelker fire kyr og 5–6 geiter. Hun bruker tradisjonelle metoder i formidlingsøyemed, men også for egen trivsel. Det gir en unik opplevelse å besøke slike «stille» setre. Foto OSP, Vang i Oppland.

En melkestall kan ha fra en til mange melkeplasser. I denne kan tolv kyr melkes samtidig. Melka går i rør direkte til melkerommet. Melkemaskina glir automatisk av når juret er tømt. Foto KAS, Kåfjord i Troms.

Geiter står på opphøyde ramper under melking. På Nuphedlestølen på Haukeliffjell står de i to rekker. Røkteren går mellom rekkene og kan melke 24 geiter om gangen. Foto KAS, Odda i Hordaland.

4.6.1 Fjøs: Utbredelse og tilstand

Fjøs eller rester av fjøs er påvist på seterflater i alle fylker bortsett fra Østfold og Vestfold. Flest er registrert i Oppland (330 stk.) og Sogn og Fjordane (200 stk.). Tabell 11.

Totalt er det registrert 1238 fjøslokaliteter: 850 stående bygninger, 168 ruiner og 220 tufter. Tabell 9.

Fjøs utgjør 16 % av stående bygningsmasse på setrene (850 av 5226). Et lavt tall som forteller at mange fjøs er blitt borte. Tabell 10.

41 % av fjøsene er i god tilstand, når tufter holdes unna regnestykket. Figur 10.

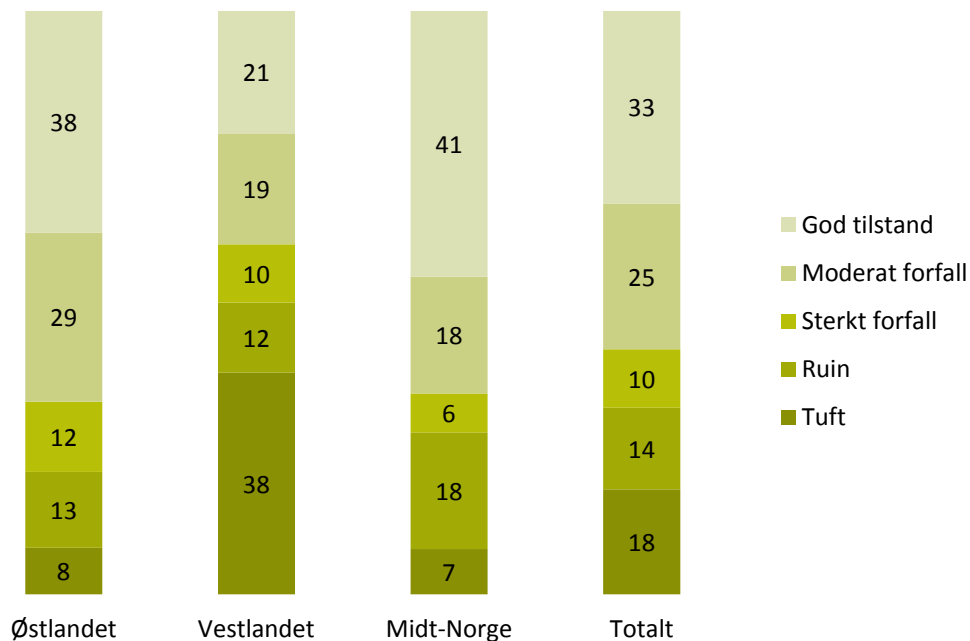
47 % av alle anlegg med stående bygninger har fjøs i stående tilstand. Figur 11.

Det er på Østlandet vi har størst andel setre med fjøs bevart. Stående fjøs finnes på 56 % av stølene på Østlandet mot 47 % i Midt-Norge og 27 % på Vestlandet. Figur 12.

Fylkene Akershus, Oppland og Hedmark har henholdsvis 64 %, 63 % og 60 % anlegg med fjøs bevart. I Sør-Trøndelag fant vi stående fjøs på 58 % av setrene. På setre i vestlandsfylkene fant vi størst andel fjøs i Møre og Romsdal (36 %). Figur 13, 14 og 15.

På Vestlandet har vi registrert et stort antall tufter etter fjøs. Figur 25.

Figur 25 viser tilstandsfordelingen på fjøs totalt og i landsdelene. Tabell 14 viser situasjonen i fylkene.

Figur 25. Seterfjøs og tilstand – regionvis. Tall i prosent.

Tabell 14. Seterfjøs og tilstand – fylkesvis.

	God tilstand	Moderat forfall	Sterkt forfall	Ruin	Tuft	SUM
Akershus	3	3	3	3	4	16
Hedmark	55	54	20	20	22	171
Oppland	175	85	25	35	10	330
Buskerud	25	38	23	17	14	117
Telemark	11	27	12	15	3	68
Aust-Agder	1	1	0	0	1	3
Vest-Agder	0	0	1	2	0	3
Rogaland	1	2	1	0	0	4
Hordaland	9	5	2	1	5	22
Sogn og Fjordane	41	40	19	25	75	200
Møre og Romsdal	25	23	13	20	58	139
Sør-Trøndelag	56	27	9	17	17	126
Nord-Trøndelag	6	1	1	10	9	27
Nordland	0	0	0	0	1	1
Troms	6	1	0	3	1	11
SUM	414	307	129	168	220	1238

4.6.2 Fjøs: Konstruksjon og kledning

906 fjøs er registrert med opplysninger om konstruksjon og kledning; 608 på Østlandet, 174 på Vestlandet og 124 i Midt-Norge. Dataene er fra bygninger i god tilstand, moderat forfall, sterkt forfall eller ruin. Bygninger der vi ikke kunne se eller tolke konstruksjonen, er ikke med i regnestykket.

Vi har registrert 36 kombinasjoner av konstruksjon og kledning på fjøs. Disse er her slått sammen til færre klasser.

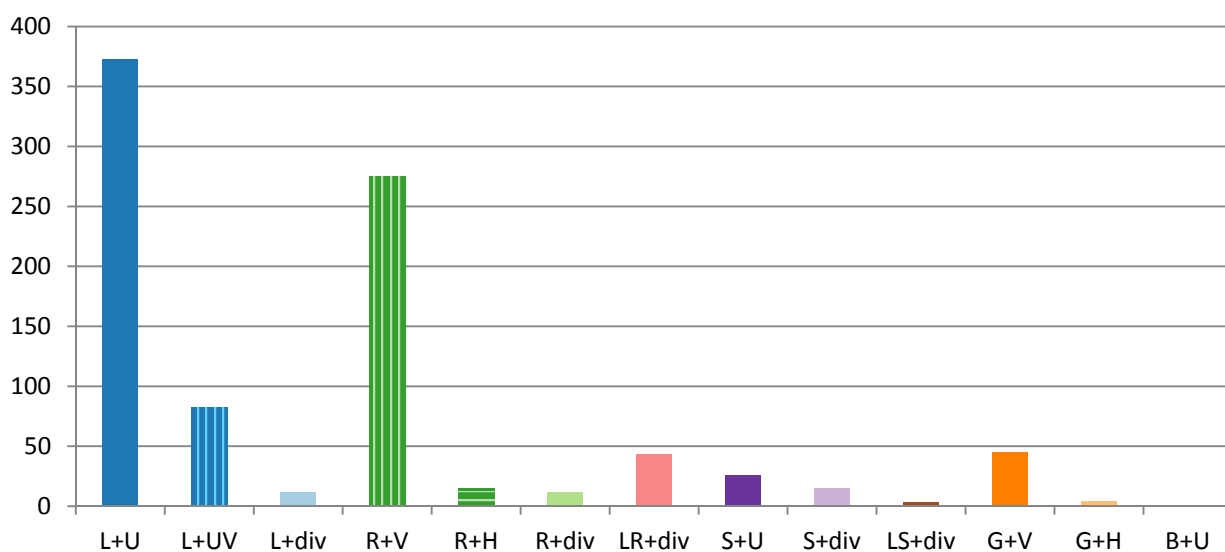
To av kombinasjonene dominerer klart: 41 % av fjøsene er laftet og uten kledning. 30 % er bygd i reisverk med stående panel.

I tabell 15 under forklares kodingen som er brukt i figur 26 på neste side.

Tabell 15. Konstruksjon og kledning på fjøs.

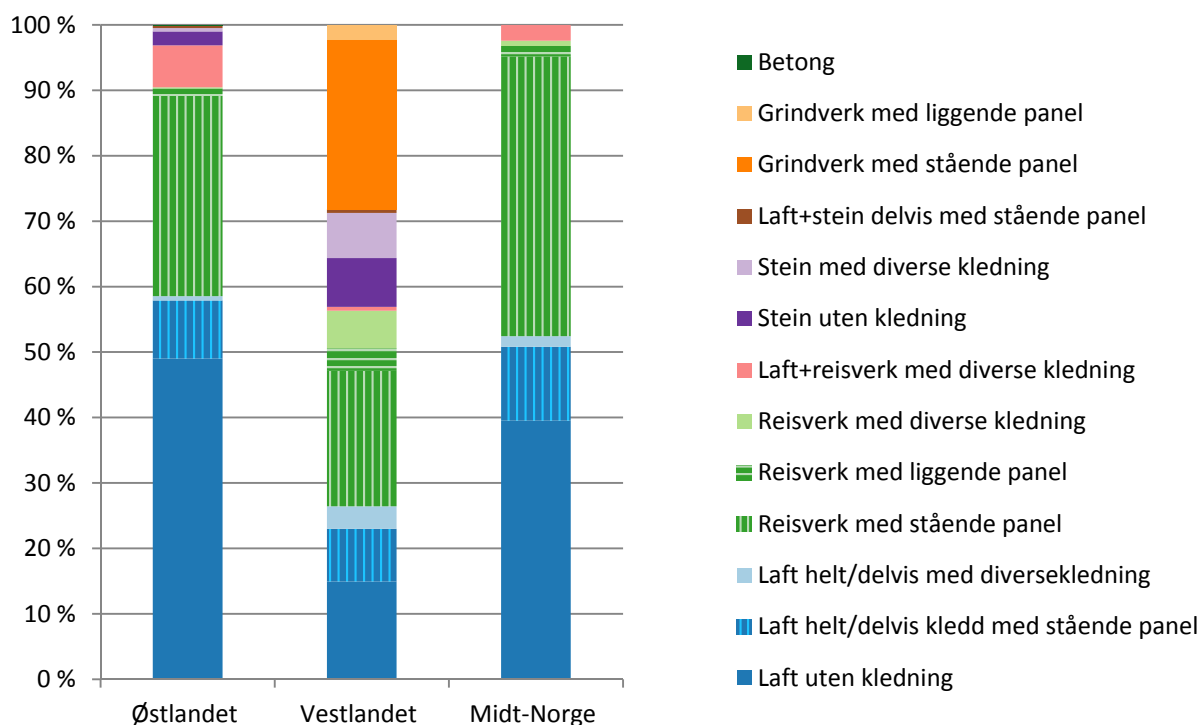
Betegnelse	Kode	Totalt	Østlandet	Vestlandet	Midt-Norge
Laft uten kledning	L+U	373	298	26	49
Laft helt/delvis med stående panel	L+UV	82	54	14	14
Laft helt/delvis med diverse kledning	L+div	12	4	6	2
Reisverk med stående panel	R+V	275	186	36	53
Reisverk med liggende panel	R+H	15	7	6	2
Reisverk med diverse kledning	R+div	12	1	10	1
Laft+reisverk med diverse kledning	LR+div	43	39	1	3
Stein uten kledning	S+U	26	13	13	0
Stein med diverse kledning	S+div	15	3	12	0
Laft+stein delvis med stående panel	LS+div	3	2	1	0
Grindverk med stående panel	G+V	45	0	45	0
Grindverk med liggende panel	G+H	4	0	4	0
Betong	B+U	1	1	0	0
SUM		906	608	174	124

Figur 26. Konstruksjon og kledning på fjøs. Koding er forklart i figur 27 under.

Laft uten kledning og reisverk med stående panel dominerer på seterfjøs på Østlandet og i Midt-Norge. Også på Vestlandet er det mye laft og reisverk, men her kommer grindverk inn i tillegg. På Vestlandet er liggende panel mer benyttet enn stående. Vestlandet har det største innslaget av steinfjøs og har generelt større variasjon i byggeskikken enn de andre landsdelene.

Figur 27. Konstruksjon og kledning på fjøs – regionvis

27 prosent av stølsfjøsene på Vestlandet er bygd i grindverk. Foto OSP, Ørsta i Møre og Romsdal.

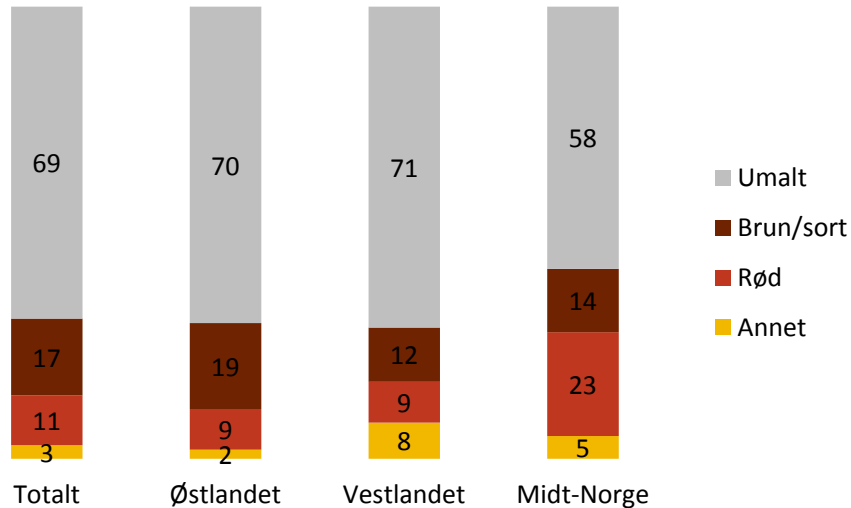

På vintersetrene i Sjudalen ble det fôret med reinlav eller måså og mange fjøs har en karakteristisk konstruksjon med tre lafta rom med måsåtrev over den midtre delen. Laven ble samlet i marka på høsten før folk og buskap reiste hjem, og hentet fram til setra under vinteroppholdet. Den ble kjørt inn på låvebrua og tint på trevet før den ble sluppet ned til dyra. Det var de store gårdene som drev vintersetring, og både fjøs og andre bygninger på disse setrene er store og solide. Foto KAS, Vågå i Oppland.

4.6.3 Fjøs: Farge

949 fjøs er registrert med informasjon om farge.

Figur 28. Fargebruk på fjøs. Tall i prosent.

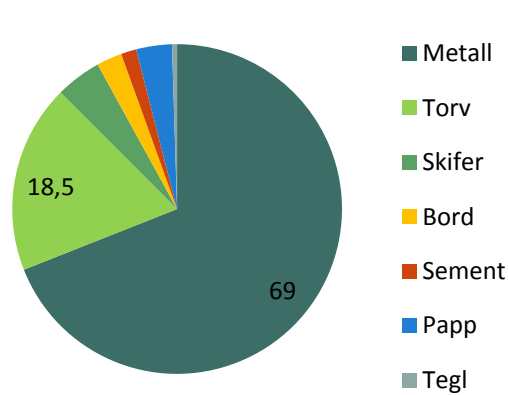
På fjøs er umalte vegger det vanligste. Umalte fjøs utgjør rundt 70 % på Østlandet og Vestlandet, og noe mindre, 58 %, i Midt-Norge. Neste farge ut er brun/sort på Øst- og Vestlandet, mens rødt er mer brukt i Midt- og Nord-Norge. 23 % av seterfjøsene i de nordlige landsdelene er rødmalte, mot 9 % både på Øst- og Vestlandet. Innslaget av annen farge er i hovedsak grått, med ett og annet fjøs i oker, grønt, hvitt eller blått.

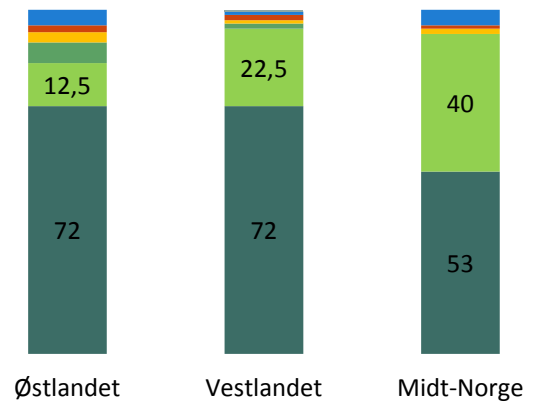
Det er størst andel rødmalte fjøs i de nordlige landsdeler. Foto KAS, Kvæfjord i Troms.

4.6.4 Fjøs: Takkledning

Vi har 910 registreringer av takkledning på fjøs.

Figur 29. Takkledning på fjøs

Figur 30. Takkledning på fjøs – regionalt

Metall alene og i kombinasjon med andre materialer utgjør 69 % av takkledningen og dominerer fullstendig. Også i fylkene med få registreringer dominerer metaltaket, bortsett fra i Nord-Trøndelag der torvtakene er mest tallrike.

Torv er brukt på 18,5 % av fjøsene. Spesielt i Sør-Trøndelag, Sogn og Fjordane og Hedmark utgjør torvtak et betydelig innslag på seterfjøs. Sør-Trøndelag 36 %, Sogn og Fjordane 29 % og Hedmark 24 %.

Skifer er brukt på 12 % av fjøstakene i Oppland, men er så å si fraværende i de andre fylkene.

Bordtak er sjelden å se på fjøs. Størst andel har vi Buskerud, der 7 % av fjøstakene er kledd med bord. Flis har vi sett bare på to fjøstak; et i Buskerud og et i Telemark.

Med grovt og solid tømmer skulle det ikke så mange stokkene til. Foto FRB, Tinn i Telemark.

4.6.5 Fjøs: Bilder

Bildene over: På denne setra hadde geiter, kyr og kalver hvert sitt fjøs. Foto KAS, Dovre i Oppland.

Små buskaper fikk plass i små fjøs. Foto KAS, Vestnes i Møre og Romsdal.

Stort steinfjøs i Ringebu i Oppland. Foto KAS.

Stølsbu med fjøsrom under boligdelen er en vestlandsk spesialitet. Mange av disse fjøsene var trange og rå og ble brukt i liten grad. Foto SEE, Vik i Sogn og Fjordane.

Overgang til bedre gjødselbehandling førte med seg en ny byggeskikk, som vi her kan se i to generasjoner seterfjøs i Nord-Gudbrandsdalen. (Christensen 1982:57). Tømmerfjøsset fra 1800-tallet ligger på en lav steinmur langsmed hellinga. Møkka ble spadd ut gjennom luker i veggen og ble liggende under åpen himmel. Reisverksfjøsset fra 1900-tallet er snudd mot bakken og den ytre enden hviler på stolper. Dette ga god plass for gjødsling under huset og hindret avrenning og fordampning av viktige næringsstoffer. Foto KAS, Dovre i Oppland.

To generasjoner seterfjøs i Stryn i Sogn og Fjordane. Foto KAS.

Melkestall utenfor det gamle fjøset. En ku melkes om gangen. Foto SEE, Surnadal i Møre og Romsdal.

Tømmerfjøsset er løftet opp og har fått ny sokkel. Den gamle innmaten med båser er fjernet og erstattet av en mjølkegrav. Foto KAS, Oppdal i Sør-Trøndelag.

15 prosent av de aktive setrene er fellesetre. Fjøsene er gjerne innredet med melkegrav, melkerom, kontor og sanitæranlegg. God kjørevei for tung transport og stor snuplass hører med. Og gjerne asfalt i trøa siden mange dyr og tråkk medfører ekstra sølete grunn. Fjøsene har vanligvis ikke liggeplass for kyrne. De holdes på inngjerda kulturbeite og er ute hele døgnet. Fellesetra på Hevjanåsen i Ål er trolig av de eldste i landet, anlagt i 1949. Foto KAS, Buskerud.

Høytytende kyr på beite trenger tilleggsfôring om de ikke skal gå mye ned i melkemengde. Kraftfôrsilo er vanlig på disse store setrene. Flere har også egne anlegg for utfôring av grovfôr. Selet eller hytta ligger ofte litt unna fjøset slik at det ikke dannes noe tradisjonelt setertun. Foto KAS, Rennebu i Sør-Trøndelag.

Funksjonalitet kan være vel så viktig som tradisjon og estetikk. Geiteseter i Sogn og Fjordane. Foto KAS.

Deler av veggen fjernet og det gamle fjøset er blitt en lun plass for sau og andre forbipasserende. Foto KAS, Stryn i Sogn og Fjordane.

Gjenbruk av fjøs. Pilegrimsleden går gjennom seterdalen og i et av fjøsene er det innredet «refugium», en enkel overnattingsplass for vandrene. Foto KAS, Oppdal i Sør-Trøndelag.

Gjenbruk av fjøs. På Fagerdalen støl i Ål kan man innta middagen i fjøset. Foto KAS, Buskerud.

4.7 Løe

Utover på 1900-tallet ble setervollene og grasdyrkinga utvidet. Løene vokste, mange fikk flere rom og kjørebru og byggeskikken endret seg fra laft til reisverk. Gamle laftehus kunne skjøtes på med nye deler i reisverk og bordkledning. Foto KAS, Lillehammer i Oppland.

Utover på 1900-tallet ble den tidligere så omfattende utmarksslåtten gradvis avsluttet mens det nå ble høsta mer og mer gras på setervollene. Både voller, avlinger og løer økte i størrelse.

Tørka gras utgjorde lenge hoveddelen av føret til storfe og småfe. Støshøyet ble regnet som spesielt velsmakende og næringsrikt. Man slo på setra etter at slåttene var ferdig ned i bygda, da graset sto i blomst og hadde stort innslag av urter. I våre dager utgjør tørrhøy en svært liten andel av dyras meny. Det høstes fortsatt gras på mange setervoller, men nå samles graset stort sett i plastballer og løene har ikke lenger noen funksjon som lagerplass for høy.

I nyere tids seterbruk har ikke løer noen naturlig plass. Luftig konstruksjon og beliggenhet et stykke unna setertunet gjør at de heller ikke egner seg spesielt godt til fritidsbruk etter opphørt setring.

I registreringene våre er løa i klart dårligst forfatning av de tradisjonelle seterhusene. Markeringer på eldre ØK-kart og tallrike tufter viser også at mange løer er blitt borte.

Løene som står igjen varierer mye i størrelse, men ikke så mye i konstruksjon. Ukledd laft og reisverk med stående bordkledning dominerer i alle landsdeler, mens Vestlandet også har et stort innslag av stavløer. Materialene er jevnt over ubehandla.

4.7.1 Løe: Utbredelse og tilstand

Løer eller rester av løer er påvist på seterflater i 13 fylker av 17 besøkte. Flest er registrert i Oppland (208 stk.) Deretter følger Hedmark (96 stk.) og Sogn og Fjordane (79 stk.). Tabell 11.

Totalt er det registrert 618 løe-lokaliteter: 433 stående bygninger, 92 ruiner og 93 tufter. Tabell 9.

Løer utgjør 8 % av stående bygningsmasse på setrene (443 av 5226). Et lavt tall som forteller at mange løer er blitt borte. Tabell 10.

30 % av løene er i god tilstand, når tufter holdes unna regnestykket. Figur 10.

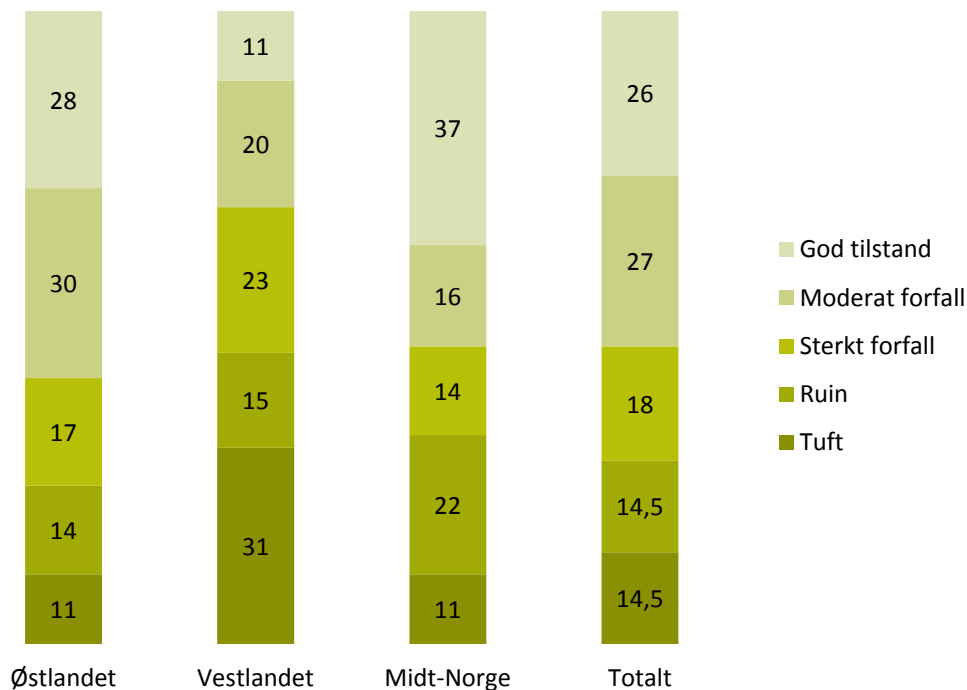
26 % av alle anlegg med stående bygninger, har løer i stående tilstand. Figur 11.

Det er på Østlandet vi har størst andel setre med løer bevart. Stående løe finnes på 34 % av setrene på Østlandet mot 18 % i Midt-Norge og 12 % på Vestlandet. Figur 12.

Oppland, Hedmark og Agderfylkene har alle 38 % anlegg med løer bevart. Buskerud har løe på 34 % av setrene. I Sør-Trøndelag står det løer på 25 % av setrene. For øvrig er få løer påvist i Midt-Norge og på Vestlandet. Figur 13, 14 og 15.

På Vestlandet har vi registrert et stort antall tufter etter løer. Figur 31.

Figur 31 viser tilstandsfordelingen på løer totalt og i landsdelene. Tabell 16 viser situasjonen i fylkene.

Figur 31. Seterløer og tilstand – regionvis. Tall i prosent.

Tabell 16. Seterløer og tilstand – fylkesvis.

	God tilstand	Moderat forfall	Sterkt forfall	Ruin	Tuft	SUM
Hedmark	28	33	12	11	12	96
Oppland	62	61	40	24	21	208
Buskerud	17	22	16	9	8	72
Telemark	10	12	5	14	3	44
Vest-Agder	0	0	4	1	0	5
Rogaland	0	0	0	6	2	8
Hordaland	2	0	4	0	0	6
Sogn og Fjordane	4	19	23	8	25	79
Møre og Romsdal	7	6	1	4	14	32
Sør-Trøndelag	24	11	8	9	6	58
Nord-Trøndelag	1	0	1	4	1	7
Troms	0	0	0	2	1	3
Totalt	155	164	114	92	93	618

Løene er i dårligst forfatning av de tradisjonelle seterhusene. Foto GHS, Hedmark.

4.7.2 Løe: Konstruksjon og kledning

510 løer er registrert med opplysninger om konstruksjon og kledning; 375 på Østlandet, 79 på Vestlandet og 56 i Midt-Norge. Dataene er fra bygninger i god tilstand, moderat forfall, sterkt forfall eller ruin. Bygninger der vi ikke kunne se eller tolke konstruksjonen, er ikke med i regnestykket.

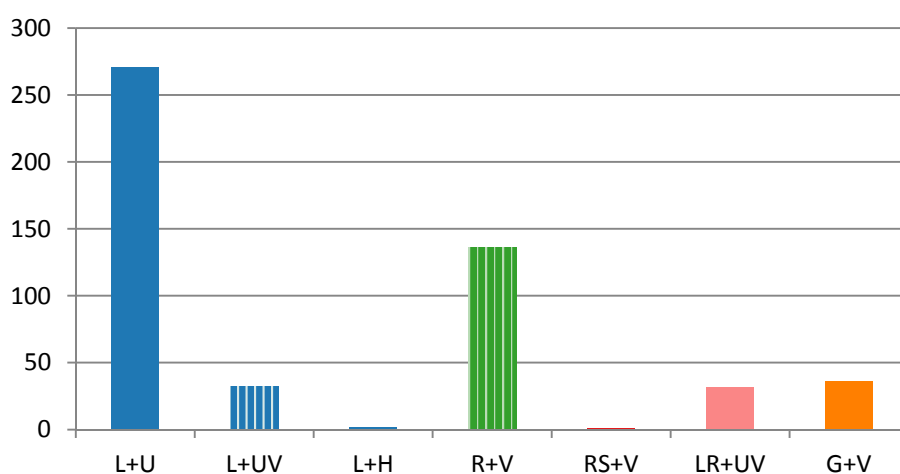
Vi har registrert 11 kombinasjoner av konstruksjon og kledning på løer. Disse er her slått sammen til færre klasser.

To av kombinasjonene dominerer sterkt: 53 % av løene er laftet og uten kledning, 27 % er satt opp i reisverk med stående panel.

I tabell 17 under forklares i kodingen som er brukt i figur 32.

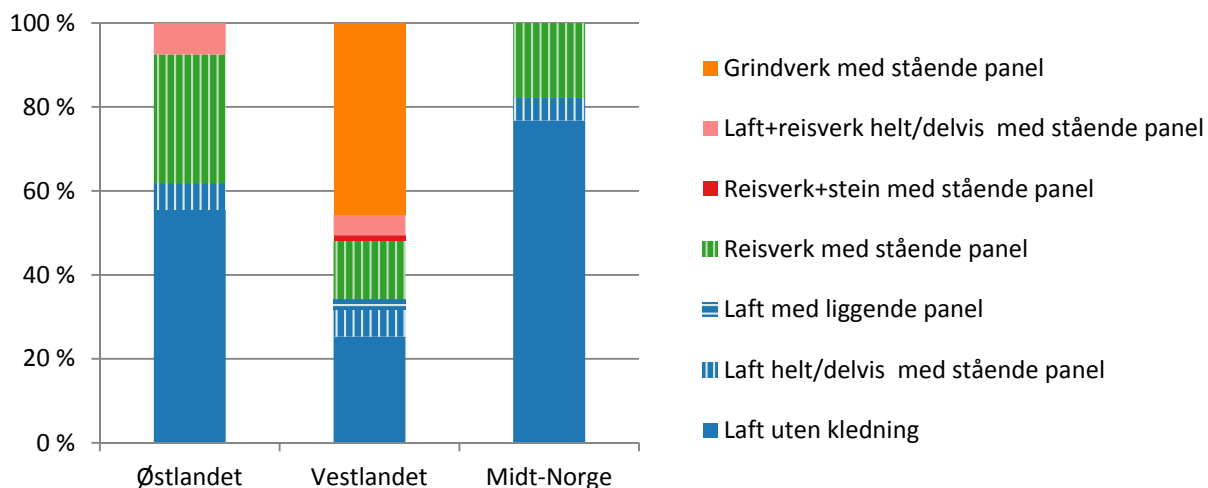
Tabell 17. Konstruksjon og kledning på løer

Betegnelse	Kode	Totalt	Østlandet	Vestlandet	Midt-Norge
Laft uten kledning	L+U	271	208	20	43
Laft dels uten, dels med stående panel	L+UV	32	24	5	3
Laft med liggende panel	L+H	2	0	2	0
Reisverk med stående panel	R+V	136	115	11	10
Reisverk+stein med stående panel	RS+V	1	0	1	0
Laft+reisverk delvis med stående panel	LR+UV	32	28	4	0
Grindverk med stående panel	G+V	36	0	36	0
SUM		510	375	79	56

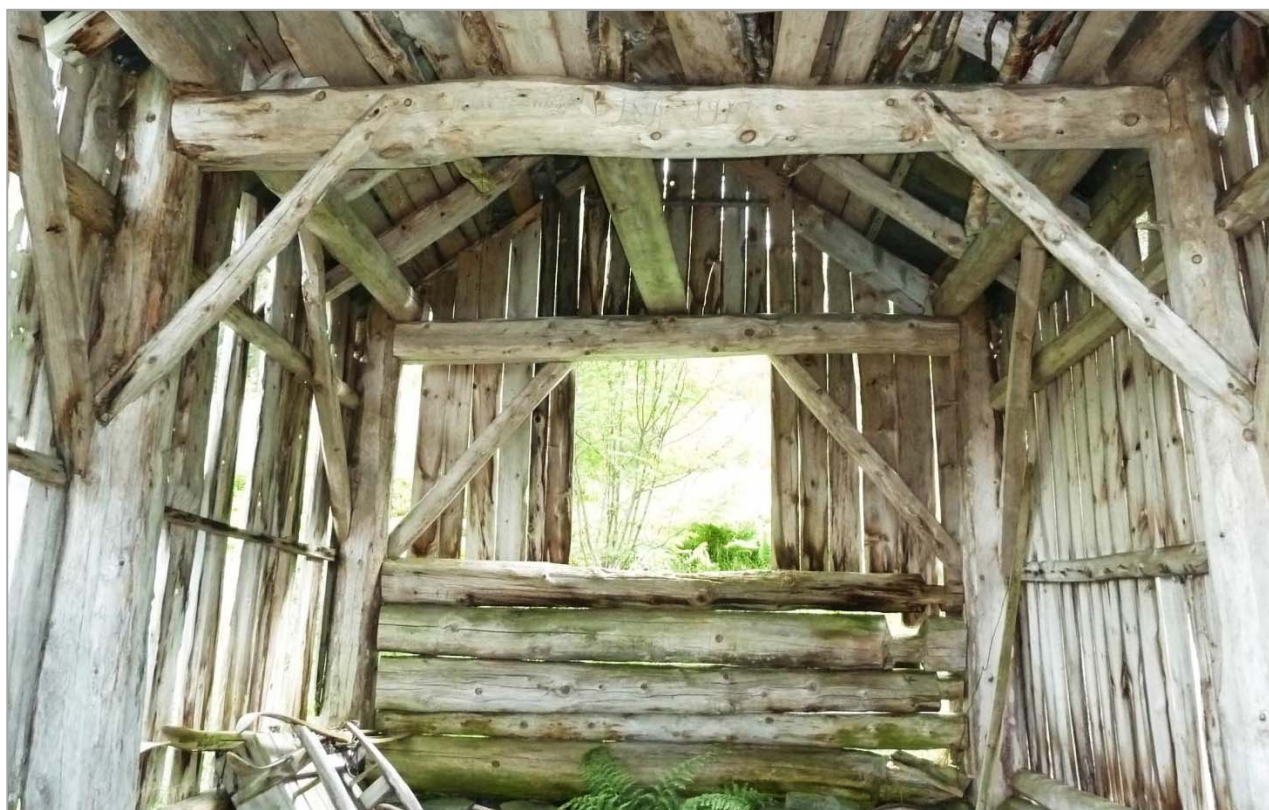

Figur 32. Konstruksjon og kledning på løer. Koding er forklart i figur 33 på neste side.

Laft uten kledning og reisverk med stående panel dominerer på seterløer på Østlandet og i Midt-Norge. Også på Vestlandet er det mye laft og reisverk, men stavløene dominerer. De utgjør nær halvparten av løene registrert på Vestlandet. Alle bortsett fra én av stavløene har stående panel. Vestlandet har generelt større variasjon i byggeskikken enn de andre landsdelene og den eneste løa bygd dels i stein er registrert her.

Figur 33. Konstruksjon og kledning på løer – regionvis

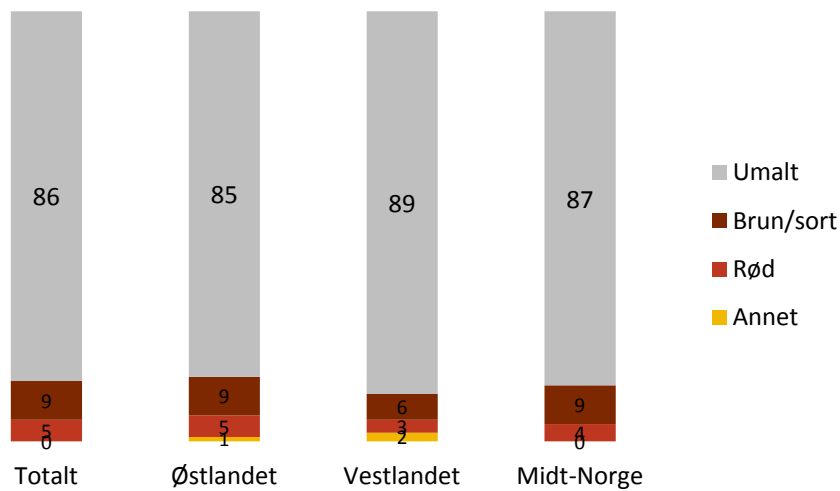

Grinder med staver, bete og skråbånd, holdt sammen av stavlegjer i overkant, er hovedkomponentene i grindkonstruksjonen. Veggene i løa kan kles med det man har til rådighet. Her er det brukt stående bord og tømmer fra et eldre hus. Foto WEF, Ullensvang i Hordaland.

4.7.3 Løe: Farge

Vi har 459 løer med farge notert.

Figur 34: Fargebruk på løer. Tall i prosent.

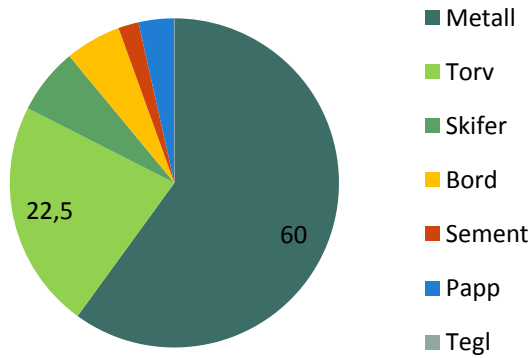
På løene er det lite fargevariasjon. I alt 86 % er umalte og dette er omtrent likt i alle landsdeler. Videre er rundt 10 % brune/sorte og 5 % røde. Andre farger er så å si fraværende. Vi har kun registrert én grå og én okerfarget løe på Østlandet og en grønn på Vestlandet.

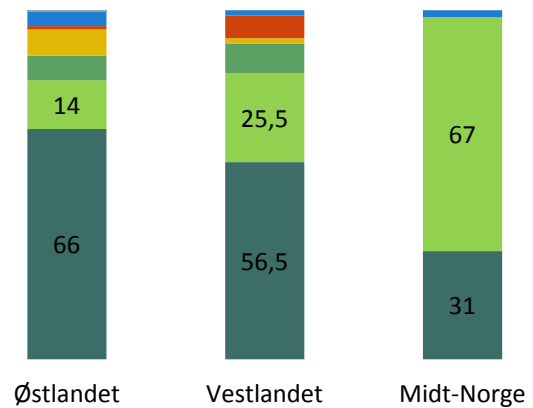
Bare fem prosent av løene på setrene er rødmalte. Bordkledd reisverk overtok for tømmer i løer på Østlandet utover 1900-tallet. Foto KAS, Ringebu i Oppland. Foto KAS.

4.7.4 Løe: Takkledning

Vi har 457 registreringer av takkledning på løer.

Figur 35. Takkledning på løer

Figur 36. Takkledning på løer – regionalt

Metall dominerer på løetak i alle fylker bortsett fra trøndelagsfylkene, der torv har en større andel. I Hordaland har vi registrert i alt fem løer, samtlige med skifer på taket. Oppland har skifer på 12 % av sine løer. I de øvrige fylkene er det lite skifer å se. Bordtak er også lite til stede på seterhusene. Vi ser en del ny bordkledning på hytter, men slike tak er likevel vanligst å se på løer. Buskerud skiller seg ut med hele 20 % løer med bordtak.

Buskerud er fylket med størst innslag av bordtak på løer og fjøs. Flere av disse takene virker nokså nye, og det betyr kanskje at restaureringsarbeid er prioritert. Foto JRE, Hol.

4.7.5 Løe: Bilder

Løa skulle gi tørr, men luftig lagring. Dette fikk man ved å lafte med ujevne stokker, for eksempel av bjørk. Bildet viser ei toroms løe med skut, i Dalsbygda kalt hopløe. Foto KAS, Os i Hedmark.

De få løene vi har registrert i Hordaland har alle skifertak. De store rastehellene er en spesialitet fra Hardanger. Foto WEF, Ullensvang i Hordaland.

Gamle seterfjøs med store høyloft har vi sett flest av i Buskerud. Foto BOA, Nore og Uvdal.

Løenes plassering nederst på setervollen gjør dem ekstra utsatt for gjengroing og forfall. Her har skogen vokst seg inn over gjerdet og henger tungt på løe og avkjølingshus. Foto KAS, Gloppen i Sogn og Fjordane.

Med utkraga tak fikk man en lessekut som ga ly for regn både under lessearbeid og kafferast og dannet en tørr plass til oppheng av utstyr på vegg. Foto SEE, Rennebu i Sør-Trøndelag.

Åpning i gavlen, åpen gauk, har vært vanlig på små løer på Vestlandet. Foto KAS, Førde i Sogn og Fjordane.

På Hjellesetra i Eid er løene uvanlig godt bevart. Seterslåtten var viktig og vollen var delt inn i teiger for hvert bruk. De små stavløene er samlet nederst på vollen. Foto KAS, Sogn og Fjordane.

Naust kombinert med løe. På Herdalssetra ble seterhøyet rodd over vannet og plassert i et høyrom over båtnauset. Der ble det henta og kjørt til gards med hest på vinterføre. Foto OSP, Nordal i Møre og Romsdal.

4.8 Andre hustyper

Seterdrift har opphørt på de fleste setre og naturlig nok har det dukket opp andre hustyper enn de tradisjonelle. Her presenteres kort de vanligste vi har sett: hytte, mindre uthus, koie/vinterstue, do, stall, turisthytte. Vi har også en kategori *annet/ukjent* hvor mindre vanlig forekommende hustyper og hus vi ikke klarer å kategorisere, havner.

Hytte

Da turistene oppdaget den norske fjellheimen, var det på setre og fjellgårder de først fant losji. En tiltagende strøm av fotturister fra 1800-tallet og utover førte til at setre ble bygd ut med pensjonater eller at seterstuene ble bygd større. Turistforeninger har siden kjøpt hus eller satt opp nye hytter på setre.

Hytter er satt opp inne i gamle setermiljøer og på tomter trukket unna selve tunet. Hytter finnes også som påbygg på sel. I noen tilfeller er selene bygd om og modernisert såpass mye at det er vanskelig å skille dem fra hytter ved ytre visuell vurdering.

I dag anbefales det å ha en hensynssone rundt setra og å anlegge eventuell ny bebyggelse så langt unna at det ikke forstyrrer det gamle setermiljøet (Plan- og bygningsloven).

Hyttene er i best forfatning av alle hustyper på setrene.

Totalt er det registrert 806 hyttelokaliteter: 803 stående bygninger, 2 ruiner og 1 tuft. Tabell 9.

Hytter utgjør 15 % av den stående bygningsmassen på setrene. 51 hytter er registrert i SEFRAK.

Turisthytte

Åtte setre med turistanlegg er registrert. Ingen av dem ligger i tett utbygde turiststrøk. Alle har bygninger i god stand og halvparten tar fortsatt imot gjester.

Do

Mot slutten av 1700-tallet kom anstendigheten til bygds med krav om skjermet og skikkelig avtrede, og man bygde utedoer, veslehus, til denne aktiviteten. Før dette gikk man en tur inn i eller bak fjøset.

Det er kun de selvstendige doene som har fått egen registrering.

Totalt er det registrert 354 lokaliteter: 347 stående bygninger og 7 ruiner. Tabell 9.

Doer utgjør 7 % av den stående bygningsmassen på setrene. 4 doer er registrert i SEFRAK.

Hytte

For 60 år siden var det kyr på Håkalisetra, den siste aktive setra i Hemnes, men nå har hyttelivet tatt over for seterlivet. Bygningene var blitt for dårlige og ble revet. Setervollen holdes åpen med beitepusser. Vollen og peisen er det eneste igjen til vitne om setring for oss utenforstående, men skiltet med seternavn over inngangsdøra antyder at eierne har et nært forhold til historien på stedet. Foto KAS, Nordland.

De gamle selene blir små sammen med de nye hyttene på denne stølen. Trolig er hyttene satt opp på tufter etter gamle seterhus. Foto WEF.

Turisthytte

Rundt Sandsavatnet i Ryfylkeheiene ligger det flere støler og det var aktiv støling til 1949. Ved siden av stølen Stråpa-Sandsa har Stavanger Turistforening en selvbetjent hytte. Inn hit kommer man etter et par timers gange, eventuelt etter en kort båttur. Foto KAS, Suldal i Rogaland.

Skihytta til Steinkjer skiklubb har stått på tidligere Fossemsetra på Byafjellet siden 1920. Foto KAS, Steinkjer i Nord-Trøndelag.

Do

Den kanskje vakreste doen vi har observert står på en nedlagt støl på Hardangervidda. Presist tilskåret dovegg med hjertedør. Foto KAS, Eidfjord i Hordaland

Ofte er doen bygd inntil fjøset. Denne er fornyet og tydeligvis fortsatt i bruk. Doene som er tilbygg på fjøs blir ikke registrert som egen bygning. Foto FRB, Gol i Buskerud.

Mindre uthus, skåle, bu

Det gikk med enorme mengder ved på setrene spesielt i den mest aktive brunost-perioden, grovt sett fra 1900 til 1950. Ved og hoggestabbe lå utendørs eller fikk plass i et eget skjul, en skåle. Denne har vi kalt *Mindre uthus*. Andre små buer og anneks til hyttene er også plassert i denne bygningskategorien. Det kan nok også være at et og annet mindre hus med mer spesifikk funksjon som vi ikke har kjent igjen, ufortjent har havnet her. For eksempel et kokhus der pipa er fjernet eller ei løe som er flyttet opp i tunet.

Totalt er det registrert 768 lokaliteter: 747 stående bygninger 19 ruiner og 2 tufter. Tabell 9.

Mindre uthus utgjør 14 % av den stående bygningsmassen på setrene. 32 er registrert i SEFRAK.

Vinterstue, koie, lynnbu

Setra har vært sentral også for annen bruk av utmarka, og setrene kunne ha koie eller vinterstue for overnatting i forbindelse med skogsarbeid og jakt eller med vinterarbeid som vedforsyning til setra og henting av fôr. Vinterstua var gjerne mer kompakt og lettere å holde varm enn selet.

Totalt er det registrert 109 lokaliteter: 104 stående bygninger, 3 riner og 1 tuft. Tabell 9.

Vinterstue, koie, lynnbu utgjør 2 % av den stående bygningsmassen på setrene.

Stall

Hesten har vært mye brukt til frakt og annet arbeid i forbindelse med setring, men de færreste setrene hadde egen stallbygning.

Etter setertida har flere setre vært base for skogsarbeid. Enkelte av stallene vi ser på seteranleggene i dag er fra tida med skogdrift.

Totalt er det registrert 72 stalllokaliteter: 71 stående bygninger og en tuft. Tabell 9.

Staller utgjør 1 % av den stående bygningsmassen på setrene. 34 staller er registrert i SEFRAK.

Staller eller rester av staller er påvist på seterflater i fire fylker på Østlandet og i begge trøndelagsfylkene. Flest er registrert i Hedmark og Buskerud; 19 stk. i hver av fylkene. Ingen staller er registrert på Vestlandet.

Mindre uthus

Mindre uthus med vedskjul og do. Foto FRB, Nes i Buskerud.

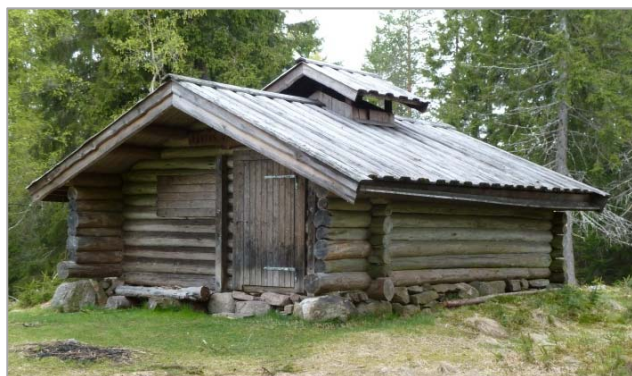
Liten vedskåle bygd i stavlaft på seter i Lesja, Oppland. Foto KAS.

Vinterstue, koie, lynnbu

Koie/vinterstue bygd sammen med stall, med åpen skut mellom. Foto KAS, Rendalen i Hedmark.

Denne ljørkoia var hvilebu for folk som stakk ut torv. I ettertid er den pusset opp og tilrettelagt for turfolk. Foto KAS, Nannestad i Akershus.

Koie for skogsarbeidere på tidligere seter i Elverum. Foto GHS, Hedmark.

Enkelt hus satt opp på gammel fjøstuft. Trolig til bruk under slåtten. Foto GHS, Sogndal i Sogn og Fjordane.

Av lynnbu og stall på denne setra er det bare ruin og tuft tilbake. Foto KAS, Oppland.

Stall

Stall på seter i Nord-Fron i Oppland. Foto KAS.

Stall på seter i Nome i Telemark. Foto FRB.

Stall på seter i Hol i Buskerud. Foto KAS.

Løe med stall. Foto KAS, Meldal i Sør-Trøndelag.

Stall bygd sammen med lynnbu. Foto KAS, Ringebu i Oppland.

Annet/usikker

I kategorien *Annet/usikker* havner mindre vanlig hustyper og ett og annet hus vi ikke klarer å kategorisere. Tufter vi ikke kjenner opphavet til havner også her.

Beitehus, naust, stabbur, campingvogn og hus over tekniske innretninger som for eksempel aggregat, er noe av det vi finner, i tillegg til sjeldenheter som paraglidergarasje, skitrekk og standplass.

Totalt er det registrert 1052 lokaliteter: 133 stående bygninger, 161 ruiner og 758 tufter. Tabell 9.

Annet/ukjent utgjør 3 % av den stående bygningsmassen på setrene.

Seterstua er erstattet av en slags gapahuk, til glede for turfolket. Foto GHS, Hamar i Hedmark.

I dette området fortelles det at folk i urolige tider oppbevarte verdisaker i hus i utmarka. Som i dette stabburet. Faren lå i angrep fra svenske soldater. Foto OSP, Snåsa i Nord-Trøndelag.

I 50 år fram til 2015 kunne man ta gondolbane opp til Hangur i vognene Dinglo og Danglo. Herfra kan man så kaste seg ut i paraglider med utgangspunkt i stasjonen på bildet. Eller gå seg en tur videre oppover. Men en gang for lenge siden var det støl på stedet. Foto SEE, Voss i Hordaland.

4.9 SEFRAK

SEFRAK er et landsdekkende register over eldre bygninger og andre faste kulturminner. Registeret forvaltes av Riksantikvaren. Det omfatter ca. 515.000 objekter, hovedsakelig bygninger bygd før 1900. Registreringen ble utført i 1975-1995. Bygningene ble beskrevet, kartfestet, oppmålt og fotografert. SEFRAK-navnet er et akronym for **S**ekretariatet **F**or **R**egistrering **A**v faste **K**ulturminner i Norge. Bygningene i registeret er ikke tillagt noen formell vernestatus. Registreringen indikerer imidlertid at bygningen kan ha verneverdi, eller at den tilhører et verneverdig kulturmiljø eller kulturlandskap.

SEFRAK utgjør et rikt kildemateriale for forvaltningens planarbeid og for lokalhistorisk interesserte. For seterprosjektet gir registeret verdifull informasjon om eldre bygningsmasse på setrene.

SEFRAK-registeret har informasjon også om bygninger som er fjernet. Derfor benytter vi av og til begrepet *lokalitet* istedenfor *bygning* i beskrivelsene.

4.9.1 SEFRAK: Hustyper, tilstand og tap

25 % av bygningsmassen på setrene er registrert i SEFRAK.

Naturlig nok er det de tradisjonelle seterbygningene som dominerer. Seterstuer, fjøs og løer utgjør til sammen 88 % av SEFRAK-materialet på setrene i undersøkelsen.

Hus i *stående tilstand* omfatter kategoriene god tilstand, moderat forfall og sterkt forfall, dvs. hus som anses som bevart eller bevaringsmulige. Med *tapt* menes hus som ikke lenger kan bevares, som er i tilstand ruin, tuft, fjernet eller erstattet av nytt hus.

70 % av selene registrert i SEFRAK er i stående tilstand mens 30 % er tapt. Det står betydelig dårligere til med uthusene. Av fjøsene står 49 % fortsatt mens 51 % er tapt. Tilsvarende tall for løene er 53 % stående og 47 % tapt.

Hus bygd for fritidsbruk har lang tradisjon på setrene. 38 hytter er registrert i SEFRAK. Denne bygningstypen er i absolutt best forfatning både av SEFRAK-registrerte og andre hus. 98 % er i stående tilstand, 2 % er tapt.

41 hus for koking, avkjøling og lagring av melk er registrert i SEFRAK, 63 % som stående bygning og 37 % som tapt.

Koier og staller kan være satt opp for skogsarbeid etter seterperioden, eller de ble brukt til arbeid på setra, for eksempel vedhogst og frakt. Koiene i SEFRAK er i relativt god stand, 98 % i stående tilstand og 2 % tapt. Stallene er i dårligere form, 76 % er stående mens 24 % er tapt.

Mindre uthus registrert i SEFRAK omfatter i hovedsak gamle vedskjul. Disse er i god stand og fortsatt i stor grad i bruk. 93 % er i stående tilstand mens 7 % er tapt.

Tabell 18. SEFRAK – bygningstyper og tilstand.

Hustyper	God tilstand	Moderat forfall	Sterkt forfall	Ruin	Tuft	Fjernet	Erstattet av nytt hus	SUM lokaliteter
Sel	390	120	79	59	136	36	20	840
Hytte	39	8	3	1	0	0	0	51
Koie	6	3	2	0	1	0	0	12
Fjøs	105	115	63	98	158	29	10	578
Stall	14	11	1	2	1	3	2	34
Løe	40	52	46	35	60	29	4	266
Mindre uthus	14	11	5	2	0	0	0	32
Ystehus	6	2	1	1	0	5	0	15
Mjølkebu	7	1	5	3	2	3	0	21
Avkjølingshus	2	1	0	0	0	1	0	4
Do	2	1	0	1	0	0	0	4
Annet/ukjent	2	1	0	4	34	9	5	55
SUM	627	326	205	206	392	115	41	1912
Prosent	33 %	17 %	11 %	11 %	20 %	6 %	2 %	100 %

Av de 1912 SEFRAK-lokalitetene vi har undersøkt på setrene, var 570 tapt allerede ved registrering i SEFRAK. Disse har informasjon av typen *revet, brent, tuft, mur etter, sammenrast* o.l. i kolonnene «byggstat» og «km-betegn» i SEFRAK-basen.

Når bygningene som var tapt i utgangspunktet trekkes ut av regnskapet, står vi igjen med 1342 SEFRAK-lokaliteter. Av disse er 1158 stående bygninger mens 184 er tapt etter registrering i SEFRAK. Det vil si et tap på 14 %.

I tabell 19 vises prosentvis tilstandsfordeling på SEFRAK-hus i landsdelene.

I tabell 20 vises antall SEFRAK-lokaliteter og tilstand i fylkene.

Tabell 19. SEFRAK – lokaliteter og tilstand– regionvis

	God tilstand	Moderat forfall	Sterkt forfall	*Tapt etter registrering	*Tapt før registrering	Antall lokaliteter
Østlandet	36	23	13	11	17	895
Vestlandet	28	12	8	8	44	836
Midt-Norge	35	12	10	14	29	181
SUM	33 %	17 %	11 %	9 %	30 %	1912

* Tapte lokaliteter: hus i tilstand ruin eller tuft og hus som er fjernet eller erstattet av nytt hus.

Tabell 20. SEFRAK – lokaliteter og tilstand – fylkesvis.

	God tilstand	Moderat forfall	Sterkt forfall	*Tapt etter registrering	*Tapt før registrering	Antall lokaliteter
Østfold	0	0	0	0	0	0
Akershus	4	6	2	2	12	26
Hedmark	130	80	44	23	69	346
Oppland	82	40	26	22	28	198
Buskerud	90	47	33	22	31	223
Vestfold	0	0	0	0	0	0
Telemark	13	29	12	21	11	86
Aust-Agder	6	0	0	0	3	9
Vest-Agder	0	1	3	3	0	7
Rogaland	14	8	0	1	11	34
Hordaland	17	7	3	5	2	34
Sogn og Fjordane	115	57	42	36	197	447
Møre og Romsdal	92	29	23	23	154	321
Sør-Trøndelag	55	19	15	23	30	142
Nord-Trøndelag	7	3	2	2	7	21
Nordland	1	0	0	0	3	4
Troms	1	0	0	1	12	14
SUM	627	326	205	184	570	1912

* Tapte lokaliteter: hus i tilstand ruin eller tuft og hus som er fjernet eller erstattet av nytt hus.

Seterstue og fjøs dominerer i SEFRAK-materialet på setrene. Her er stue og fjøs bygd sammen. Foto FRB, Ål i Buskerud.

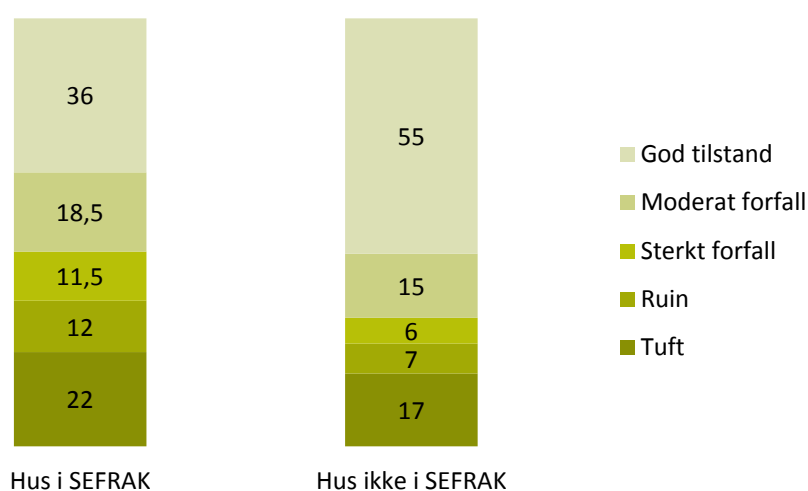

Totalt sett er tilstanden dårligere på hus registrert i SEFRAK enn på andre hus. Seterfjøs i Buskerud. Foto FRB.

Tilstand på bygninger registrert i SEFRAK sammenlignet med øvrig bygningsmasse

SEFRAK-bygningene er i klart dårligere forfatning enn den øvrige bygningsmassen på setrene. Av eksisterende bygninger og tufter på setrene er 36 % av SEFRAK-bygningene i god stand. Tilsvarende tall for bygningene som ikke er registrert i SEFRAK er 55 %. Altså en forskjell på hele 18 prosentpoeng. Videre er en atskillig større andel av SEFRAK-bygningene i sterkt forfall eller ruin enn bygningene som ikke er i SEFRAK. Disse resultatene skiller seg merkbart fra en undersøkelse vi tidligere har gjort i jordbrukslandskap, av bygningsmiljøer som i hovedsak ligger på tun og ved innmark (Stensgaard 2011:33). Også i denne undersøkelsen var bygninger i SEFRAK i dårligere forfatning enn andre bygninger, men differansen i tilstand var marginal.

Grunnlag for figur 37 under er 1756 hus og tufter i SEFRAK og 5334 ikke i SEFRAK.

Figur 37. Tilstand på bygninger med og uten SEFRAK-registrering.

4.9.2 Omfanget av SEFRAK-registrering på setrene

Det er usikkert hvor god dekning SEFRAK har på registrering av bygningsmiljøer i utmark. I vårt materiale er det foretatt SEFRAK-registrering på 41 % av setrene, og 25 % av bygningsmassen på setrene er registrert i SEFRAK.

Størst SEFRAK-innslag finner vi på Vestlandet der SEFRAK er representert på 48 % av setrene. På Østlandet er det SEFRAK-registreringer på 41 % av setrene og i Midt-Norge på 31 %.

Fylkene Hedmark og Møre og Romsdal utmerker seg med stort SEFRAK-materiale. I Hedmark er det foretatt SEFRAK-registrering på 73 % av setrene i utvalget vårt og 40 % av bygningsmassen er registrert i basen. I Møre og Romsdal har 71 % av setrene SEFRAK-registreringer og 41 % av bygningene er i SEFRAK-basen. I Agder-fylkene og i Akershus har vi også god SEFRAK-dekning, men få seteranlegg.

Tabell 21 og 22 viser dekningen av SEFRAK-registrering på setre i de ulike regioner og fylker.

Tabell 21. Andel bygninger og andel seteranlegg med SEFRAK-registrering – regionvis.

	Antall setre	*Antall setre med SEFRAK-registreringer	Andel setre med SEFRAK-registreringer	Antall hus	**Antall hus registrert i SEFRAK	Andel hus registrert i SEFRAK
Østlandet	963	397	41 %	3674	836	23 %
Vestlandet	465	225	48 %	2405	764	32 %
Midt-Norge	261	80	31 %	1011	156	15 %
Totalt	1689	702	41 %	7090	1756	25 %

* Seteranlegg: Alle anlegg med SEFRAK-registrering er tellet med, uansett tilstand på lokalitetene.

** Hus: Bare hus det er fysiske spor etter er tellet med.

Tabell 22. Andel bygninger og andel seteranlegg med SEFRAK-registrering – fylkesvis.

	Antall setre	*Antall setre med SEFRAK-registreringer	Andel setre med SEFRAK-registreringer	Antall hus	**Antall hus registrert i SEFRAK	Andel hus registrert i SEFRAK
Østfold	4	0	0 %	6	0	0 %
Akershus	15	8	53 %	45	24	53 %
Hedmark	192	141	73 %	804	322	40 %
Oppland	435	91	21 %	1567	185	12 %
Buskerud	163	101	62 %	737	213	29 %
Vestfold	4	1	25 %	8	0	0 %
Telemark	140	47	34 %	478	77	16 %
Aust-Agder	7	5	71 %	13	9	69 %
Vest-Agder	3	3	100 %	16	6	38 %
Rogaland	41	8	20 %	164	31	19 %
Hordaland	85	16	19 %	356	32	9 %
Sogn og Fjordane	224	119	53 %	1175	410	35 %
Møre og Romsdal	115	82	71 %	710	291	41 %
Sør-Trøndelag	171	61	36 %	707	120	17 %
Nord-Trøndelag	60	12	20 %	207	21	10 %
Nordland	6	3	50 %	25	3	12 %
Troms	24	4	17 %	72	12	17 %
Totalt	1689	702	41 %	7090	1756	25 %

* Seteranlegg: Alle anlegg med SEFRAK-registrering er tellet med, uansett tilstand på lokalitetene.

** Hus: Bare hus det er fysiske spor etter er tellet med.

Av og til er det dårlig sammenfall mellom SEFRAK, originale ØK-kart og situasjonen man ser i felt. SEFRAK-informasjon ligger til de to borteste husene på dette bildet, men ikke til det nærmeste, som opplagt er svært gammelt. Kanskje er bygningene flyttet på etter registrering. Kanskje er SEFRAK-punktene blitt forskjøvet under kartfestingen. Foto WEF, Rauma i Møre og Romsdal.

SEFRAK kan være svært nyttig i en registreringssituasjon. Uten SEFRAK-informasjon ville registrator neppe kunnet se at dette huset ble bygd som meieri. Foto KAS, Førde i Sogn og Fjordane.

5 Kulturminner

Ifølge kulturminneloven er alle spor etter menneskelig virksomhet å betrakte som kulturminner.

Ressursene i utmarka har vært svært viktige for folk til alle tider og bruken av utmarka har satt spor. Ved siden av den påvirkningen på vegetasjonen som beiting, slått og uttak av ved og materialer over lang tid har skapt, er det nok bygninger, gjerder og ferdselsårer som er de mest markante minnene etter setringa. Men alle spor er ikke lenger like synlige. Mange er blitt skjult av gjengroing og noen er slettet ut av ny bruk. Enkelte spor må man ha spesiell kunnskap for å kunne se.

Vi har konsentrert registreringen av kulturminner som ikke er hus om gjerder og andre elementer fra seterdrifta og om kulturminner som er registrert i Askeladden.

Kulturspor som krever grundige undersøkelser eller lokalhistorisk kunnskap, har vi latt ligge. Det gjelder for eksempel rydningsstein og veifar. Vi har heller ikke lett etter vaskeplassen, lokkebakkene eller danseplassen.

Befaringen har hovedsakelig foregått i månedene juli og august, i perioden med antatt størst sannsynlighet for å treffe på folk og aktivitet. Dette er samtidig en periode med frodig vegetasjon, noe som nok har redusert synligheten til enkelte kulturspor.

5.1 Gjerder

Gjerder er til hovedsakelig for å holde dyr enten ute eller inne. Barna på seterleiren på Movollen i Vingelen ser gjerdet mer som en interessant utfordring enn som et stengsel. Foto OSP, Tolga i Hedmark.

Gjerdenes funksjon har først og fremst vært å holde beitedyr unna areal som skulle høstes. I dag er det like mye hyttetunet man ønsker å skjerme mot beitedyr.

Mange setre har ikke gjerder i dag. Kanskje ser man ikke nytten av det lenger, når aktiviteten på setra er opphørt. Kanskje blir det for mye jobb å holde gamle gjerder i orden. Frittgående beitedyr kan dermed bidra til å holde vegetasjonen i området nede, og tilføre gratis gjødsling. Samtidig gjør mangelen på gjerder anleggene tilgjengelige for turfolk som vil nyte matpakka mot en setervegg.

Gjerdetradisjonene bakover i tid kan ses i lys av hvilke ressurser folk hadde tilgang til. For eksempel er det områder på Østlandet der tilfanget av stein er for dårlig til å legge opp steingarder mens det har vært rikelig med småskog til å lage ulike tregjerder. På deler av Vestlandet derimot, har stein utgjort en mye større ressurs enn trevirke.

Reparasjon av gjerder har vært et fast årlig innslag i gårdsarbeidet. Gjerdene utsettes for mye slitasje fra vær og vind, folk og dyr.

Registrering

Gjerder er registrert som en egenskap ved hvert seteranlegg. Gjerdene er ikke målt opp eller tegnet inn på kart. De er heller ikke gitt noen tilstandsvurdering, slik at skrøpelige gjerder teller like mye med som gjerder i god stand

Følgende koder er benyttet:

0: ikke gjerde	4: annet tregjerde
1: steingjerde	5: torvgard/risgard
2: skigard	6: piggtråd
3: netting	7: elektrisk-/mobilt gjerde

Resultater

Nær halvparten av setrene er uten gjerde (46 %). Det er en såpass stor andel at man kan trekke i tvil om alle gjerder er blitt observert. Trolig er noen av de skrøpeligste blitt oversett.

Nettinggjerdene dominerer. De finnes, alene og i kombinasjon med andre gjerder, på 41 % av anleggene og i 13 av 17 fylker. Innslaget av netting er naturlig nok størst i de mest aktive seterfylkene. På 77 % av anleggene i Oppland, på 63 % i Sør-Trøndelag og på 53 % i Hedmark, er det registrert nettinggjerder.

Steingjerder er observert, alene og i kombinasjoner, på 13 % av anleggene og i 11 av 17 fylker. De nordligste vestlandsfylkene har størst innslag av slike gjerder. På 29 % av setrene i Møre og Romsdal og på 28 % i Sogn og Fjordane ble det observert steingjerder.

Tregjerder er registrert, alene og i kombinasjoner, på 8 % av anleggene og i 8 av 17 fylker. Det er omtrent like stort innslag av skigard som av andre tregjerder. Hedmark og Oppland er fylkene med størst andel. Vi fant tregjerder på 19 % av anleggene i Hedmark og på 15 % i Oppland.

Tregjerder brukes mest rundt setertunet mens nettinggjerder dominerer rundt vollen.

Piggtråd har ført til stygge skader på dyr og er ikke lenger tillatt å bruke på nye gjerder. I flere seter- og beiteområder samarbeider folk om å få fjernet gammel piggtråd. I våre registreringer er piggtråd notert i 33 tilfeller, dvs. på 3,6 % av gjerdene. Observasjonene er gjort i Oppland, Hedmark og Sør-Trøndelag.

Elektriske gjerder og mobile gjerder er trolig ikke blitt fullstendig registrert. Tallene regnes derfor ikke med. Slike gjerder er noe brukt innenfor hovedgjerdet, blant annet rundt setertunet og ved stripebeiting.

Ris- eller torvgjerde er ikke registrert innenfor seterflatene.

5.2 Andre kulturminner

Rydningsstein er en type kulturspor vi har valgt å la være å registrere, fordi det ville kreve en grundigere gjennomgang av setertun og setervoll enn våre tidsrammer har tillatt. Foto KAS, Sør-Fron.

Bortsett fra gjerder er det et uventet lite antall kulturminner som er registrert. Det kan være at befaringen har dekket for liten del av anlegget, at ting har vært skjult av frodig vegetasjon eller at vi rett og slett har vært uoppmerksomme.

5.2.1 Typer og utbredelse

I tabell 23 vises de registrerte kulturminnene med type og lokalisering.

Tabell 23. Kulturminner – typer – regionvis

Kulturminnetype	Østlandet	Vestlandet	Midt- Norge	SUM
Melkerampe	2	1	1	4
Avkjølingsplass/-kum	17	8	6	31
Løpestreng	0	7	0	7
Kløvstein	0	5	0	5
Styvingstre	0	1	0	1
Steinmur/innhegning	0	4	0	4
Heller med innhegning	0	1	0	1
Krigsminne	4	0	0	4
Vasshjul	2	0	0	2
Gravminne	2	8	0	10
Skålgropstein	1	0	0	1
Kullgrop	13	0	0	13
Mulig kullgrop	3	0	0	3
Slagghaug	2	0	0	2
SUM	46	35	7	88

Melkerampe

Melkerampa var i bruk omtrent fra 1940 til 1990. Når meieribilen kom, skulle melkespanna stå klare på rampa med kald og nyrørt melk. Derfor var det en fordel å ha avkjøling i nærheten av rampa. Rampen hadde noe lenger levetid på setra enn nede på gården. Da det kom krav om kjøletank også på setrene og meierienes lastebiler med plan ble skiftet ut med tankbiler, gikk melkerampene ut av bruk.

Flere ramper er tatt vare på og rustet opp, men vi har registrert bare fire eksemplarer; to på Østlandet, en på Vestlandet og en i Midt-Norge. En grunn til at vi fanget opp få ramper er avgrensningen vi satt for registreringen. Noen ramper står tett ved grinda mens andre er plassert litt vekk fra selve seteranlegget, ved veikryss eller innkjøring. Dermed faller de utenfor registreringsområdet vårt.

Avkjølingsplass

En god bekk med sikker tilgang på kaldt vann var viktig for avkjøling av melka. Melkespannene ble satt på en naturlig egnet plass i bekken eller det ble tilrettelagt for eksempel med oppdemning eller en støpt kum. Kummen kunne være overbygd eller ha en lem over seg.

31 avkjølingsplasser er registrert; 17 på Østlandet, 8 på Vestlandet og 6 i Midt-Norge.

Løpestreng

Løpestreng var til hjelp ved frakt i bratt terreng etter at stålstrengen kom i bruk tidlig på 1800-tallet. Den ble brukt i hovedsak til å frakte høy og melkespann ned bakkene. Også annet utstyr, og til og med folk, er fraktet med løpestreng.

Sju løpestrenger er registrert, noen i form av fullt utstyrte master, andre bare som rester av fundamenter. Alle er påvist på Vestlandet.

Kløvstein

Det var mye varer og utstyr som skulle fraktes til og fra stølen og kløvsteiner eller klyvjarsteinar er minner etter hestens innsats i stølingen. Det dreier seg om en eller to steinblokker, naturlige eller oppbygd, som man plasserte hesten inntil. Man kom høyere opp og løftet ble lettere samtidig som hesten sto stødigere når kløven skulle lesses på.

Fem slike steiner eller steinpar er registrert, alle på Vestlandet.

Styvingstre

Løv var en viktig del av vinterføret. Styving av løvtrær foregikk mye i områdene rundt gården, og også på enkelte støler. Slik høstet man i flere etasjer, gras på bakken og løv i «lufta». Styvede trær som ikke lenger blir stelt, knekker sammen eller råtner opp. De utvikler store trekroner, som etter hvert blir for tunge for stamme og røtter.

Kun ett styvet tre, en rognestuv, er registrert på Vestlandet.

Innhegning for dyr

Det er tradisjon for å samle dyr ute i innhegninger eller kveer gjennom natta. De fleste var trolig av organisk materiale, og er borte nå, men man bygde også i stein.

Fire innhegninger er registrert, alle på Vestlandet.

Heller

Naturlige hellere i skog og fjell er benyttet til ly mot vind og uvær, og til mer permanent opphold, både for folk og dyr til alle tider.

En heller er påvist på sørvestlandet, med en lav mur som kanskje har vært gjerde eller vegg i et slags fjøs.

Krigsminne

Hytter og setre i utmarka var viktige skjul for motstandsbevegelsen under krigen.

Vi har notert oss en minnestein og tre minneplater om aktivitet og hendelser i krigsårene, alle på Østlandet.

Vasshjul

I en bekk med god vannføring kunne vannkraften benyttes til å drive smørkinna.

Vi har sett store vasshjul på to setre på Østlandet. Om de har tilknytning til seterbruket på stedet, er imidlertid ukjent.

Gravminner i Askeladden

Førkristne gravminner er fredet på grunn av alder. Gravminner finnes godt spredt i jordbrukslandskapet, men er ikke fullt så vanlig å finne i utmarka.

To samlinger hver av fire gravrøyser er registrert på Vestlandet og to enkeltliggende gravhauger på Østlandet.

Skålgropstein i Askeladden

Skålgroper er små groper som er hogget inn i steinblokker eller svaberg. De har form som små skåler ca. 3-5 cm dype og med diameter på 5-10 cm. Skålgroper finnes særlig ved gamle beiteområder og er kjent fra flere seterområder. En vanlig tolkning er at det ble ofret for eksempel melk eller smør i gropene for å sikre et godt forhold til høyere makter. Skålgroper tilhører gruppen av bergkunst som kalles «jordbruksristninger». De er tidsbestemt til bronsealder (1800-500 f.Kr.) og er automatisk fredet.

Vi har registrert én skålgropstein på Østlandet.

Slagforekomster og kullgroper i Askeladden

Utvinning av jern fra myrmalm har foregått i landet helt fra før år null og rester etter jernvinna er kjent i mange seterstrøk. Kanskje var det slik at jernproduksjonen med sitt store veduttak hadde skapt åpne landskap med gode beiteforhold som var godt egnet for å anlegge støler.

De sporene vi vanligvis kan se uten grundige undersøkelser, er groper etter kullproduksjon og avfall etter utsmeltingen av malmen i form av løse slaggblokker eller større hauger av slagg.

Vi har sett spor etter jernvinne kun på setre på Østlandet. To samlinger av hver fem kullgroper er oppsøkt, i tillegg til tre enkeltliggende groper. To enkeltliggende slagghauger er også registrert.

Mulige kullgroper

På en seter på Østlandet er tre groper med form og beliggenhet som kan ligne på kullgroper registrert. Gropene er ikke faglig undersøkt eller verifisert.

5.2.2 Tilstand og synlighet

Det har betydning for opplevelse og forståelse av kulturspor at formen er relativt intakt og gjenkjennelig og at synligheten ikke forstyrres for mye av gjengroing i området rundt. Som egenskap ved kulturminner har vi derfor registrert tilstand og synlighet.

Gjengroing kan innebære en vesentlig forringelse av opplevelsesverdien ved kulturelementer på setra, gjennom at synligheten og tilgjengeligheten blir redusert. I verdien «synlighet» vurderer vi om vår oppfatning av kulturminnets form blir påvirket av vegetasjonen rundt.

Klasser for tilstand

Tabell 24. Klasser for tilstandsvurdering av kulturminner utenom bygninger.

Tilstand	Kode	Beskrivelse
God tilstand	A	Kulturminnet har intakt og godt definert form
Delvis forfall	B	Mindre partier av kulturminnet er medtatt eller ødelagt, men formen er fortsatt tydelig og forståelig.
Sterkt forfall	C	Hele eller større deler av kulturminnet er medtatt eller ødelagt. Formen kan være dårlig definert eller vanskelig å oppfatte.
Ikke identifisert	D	Gjelder kulturminner registrert i Askeladden. Lokalisert objekt samsvarer ikke, eller samsvarer dårlig, med beskrivelsen i Askeladden.
Fjernet/ikke gjenfunnet	E	Gjelder kulturminner registrert i Askeladden. Lokaliteten (innenfor 25 meter fra angitt sted) omfatter ikke kulturspor som tilsvarer opplysningene i Askeladden.

Klasser for synlighet

0 Ikke vurdert

1 God synlighet

Objektet preges ikke av gjengroing.

2 Mindre god synlighet

Objektet er preget av gjengroing i mindre partier, eller det er preget av gjengroing, men dette er mindre uttalt.

3 Dårlig synlighet

Hele eller større deler av objektet er preget av gjengroing.

Samlet sett har en overvekt av kulturminnene god synlighet (63 %). 25 % har mindre god synlighet og 12 % har dårlig synlighet.

Tilstanden er mer variabel: Nær halvparten er i god stand (46 %), 26 % er i delvis forfall og 22 % i sterkt forfall. 6 % ble ikke funnet eller ble påvist under tvil.

I tillegg til kulturminnene som er beskrevet har områdene enkelte minner registrert i Askeladden som ikke ble funnet og hvor dette ikke ble registrert som et resultat.

Tabell 25. Kulturminner – tilstand og synlighet.

	Antall	Tilstand					Synlighet (gjengroing)			
		God	Delvis forfall	Sterkt forfall	Ikke kjent igjen	Ikke funnet	God	Mindre god	Dårlig	Ikke vurdert
Melkerampe	4	1	1	2			4			
Avkjølingsplass/-kum	31	13	13	5			20	9	2	
Løpestreng	7	2	1	4			4	2	1	
Kløvstein	5	2	3				5			
Styvingstre	1	1					1			
Steinmur/innhegning	4	1	1	2			2	2		
Heller med innhegning	1	1					1			
Krigsminne	4	4					4			
Vasshjul	2	2					2			
Gravminne	10	1	1	6	2			5	5	
Skålgropstein	1		1				1			
Kullgrop	13	9	1		2	1	8	2	2	1
Mulig kullgrop	3	2	1				2	1		
Slagghaug	2	2					1	1		
	88	41	23	19	4	1	55	22	10	1

5.2.3 Gjerder: Bilder

Netting er den mest vanlige gjerdetypen rundt setrene i dag. Stolper, netting og kramper må tåle at dyra legger seg på. Selv en liten kalvekropp tøyser godt på gjerdet. Av og til ligger en piggråd på toppen av nettingen, men dette er på vei ut. Foto SEE, Rennebu i Oppland.

Bildet til venstre: Ein skigard kan 'kje vara evig, veit vi jo, men med jevnlig utskifting av slitte deler kan den stå i mange tiår. Foto KAS.

Bildet til høyre: Fersk skigard på seter i Gausdal i Oppland. Skigarden har i dag høy status som et pent og skikkelig gjerde. Foto KAS.

Gamle steingarder rammer inn engteigene og samler seg i en fegate som sluser dyra til utmarksbeite ovenfor setra. Tidligere var steingjerder gjerne forsterket i høyden med staur, kvist og bar. Her styrkes de med elektrisk gjerde på innsiden. Foto KAS, Luster i Sogn og Fjordane.

Geiter er vanskelige dyr å gjerde for, men de skal ha problemer med å klatre på vertikale bord. Foto KAS, Skjåk i Oppland.

Spilagard, flettverksgjerder av spiler, har vi sett kun på Vestlandet og bare i få eksemplarer. Foto JRE, Luster i Sogn og Fjordane.

Mobilt gjerde av plast eller glassfiber, med eller uten strømtråder, er raskt og enkelt å sette opp rundt setertunet for å unngå sauemøkk på trappa. Foto KAS, Oppdal i Sør-Trøndelag.

Risgjerdet på Langsetra i Vingelen består vesentlig av einer, og kalles dermed enhafelle. Vi registrerte ingen slike gjerder innenfor seterflatene. Foto KAS, Tolga i Hedmark.

Gjerde av staur på seter i Os i Østerdalen, fotografert utenfor seterflatene. Foto Yngve Rekdal, NIBIO.

5.2.4 Andre kulturminner: Bilder

Støpt avkjølingskum dekket med lem. Bak står tralla til frakt av melkespann. Foto KAS, Vågå i Oppland.

Steinsatt avkjølingsplass for melkespann i bekken. Foto WEF, Tydal i Sør-Trøndelag.

Det var få melkeramper å se innenfor registreringsområdet og tilstanden var så som så. Foto KAS, Buskerud.

Her er rampe tatt vare på som et minne, utstyrt med spann og melketraller og produksjonsnummer. Det er kort vei til avkjølinga i bakgrunnen. Foto Ivar Ekanger, Os i Hedmark.

Løpestrengen kom i bruk tidlig på 1800-tallet, mest på vestlandstøler med kort og bratt avstand til gården. Her er en nokså ny utgave. Foto JRE, Forsand i Rogaland.

Velholdt løpestreng på støl i Nordfjord. Foto KAS, Eid i Sogn og Fjordane.

Kyrne prøver ut hestens plass mellom kløvsteinene. Foto KAS, Voss i Hordaland.

Å kinne smør var en tung jobb. Noen sette benyttet vannkraften fra bekken til å dra kinna ved hjelp av et vasshjul. Foto KAS, Nord-Fron i Oppland.

Forsterket med en oppmurt kant, ble helleren en skjermet plass for folk eller fe. Foto JRE, Forsand i Rogaland.

Bildet til venstre: Ved Bjørgesetra i Goppolen er det satt opp minnestein over motstandsarbeidet som ble drevet her under okkupasjonen i 1940-45. Foto KAS, Ringebu i Oppland.

Bildet til høyre: Hytter og setre ble mye brukt av hjemmestyrkene under krigen. Minneplate på en setervegg i Bakliffjellet forteller at stedet var base for Milorg. Foto FRB, Kongsberg i Buskerud.

Skålgroper, små groper hugget inn i sva eller steinblokker, er kjent fra mange seterområder. Kanskje har det vært ofret smør i skålgropene på denne setra i Tyllidalen. Foto KAS, Tynset i Hedmark.

Bildet til venstre: Kullgrop på setervoll i Løten, Hedmark. Foto KAS.

Bildet til høyre: Slagghaug etter jernframstilling, på seter i Atndalen i Stor-Elvdal. Foto GHS, Hedmark.

I denne innhegningen holdt man muligens dyra samlet om natta. Foto KJM, Tingvoll i Møre og Romsdal.

Spor etter jernvinna er kjent fra mange seterområder. På Storbekkvollen, setermuseet i Budalen, finnes rester av jernframstillingsanlegg fra ulike tidsperioder, i tillegg til tjæremiler, fangstgroper og andre kulturminner. Bildet viser en rekonstruert evenstadvn. Denne yngste typen av smelteovner for myrmalm var i bruk fra 1500- til 1700-tallet. Metoden er detaljert beskrevet av lensmann og bonde Ole Evenstad i Stor-Elvdal i 1782. Derav navnet på ovnstypen. Foto KAS, Midtre Gauldal i Sør-Trøndelag.

Avfall fra smelting av myrmalm i form av en løs slagblokk, funnet på seter i Gausdal, Oppland. Foto KAS.

6 Konklusjon

Resultatene fra 3Qs *seterundersøkelse* viser at seterlandskapet er i endring. Dette er som forventet, i lys av de strukturendringene som over mange år har funnet sted i norsk landbruk.

Årsaken til endringene i seterlandskapet er først og fremst at setra har mistet sin opprinnelige funksjon. Konsekvensen av dette er en bygningsmasse som forfaller eller endres, seterlandskap som gror igjen og tap av tradisjonskunnskap. Mange steder påvirkes utviklingen av at setra får ny funksjon, for eksempel i form av beite, fôr dyrking eller fritidsbruk. Større naturinngrep, for eksempel i form av kraftutbygging eller turistanlegg, setter også preg på seterlandskapet.

Tilstanden på setra

Tilstanden i seterlandskapet kan beskrives gjennom et utvalg av typiske situasjoner. Dette er selvsagt en forenkling. Det vil være mange overgangsformer hvor slike typiske situasjoner lever side om side, selv innenfor samme setermiljø. Kategoriseringen gir likevel et godt grunnlag for å anskueliggjøre utfordringer, skissere handlingsrommet og beskrive hvilken virkemiddelbruk som kan bidra til å styre utviklingen – hvis dette er ønskelig.

Melkeseterbruket

Kun et fåtall setre (omtrent 900) er i drift med melkeproduksjon i dag. Trenden med nedgang vil trolig fortsette fordi melkebrukene minker i antall og fordi utviklingen mot større produksjonsenheter og mer automatisering gjør setra mindre egnet som produksjonssted. Beite har dessuten en mindre rolle i en melkeproduksjon der det legges stor vekt på ytelse.

Det er først og fremst blant de små og mellomstore melkeprodusentene man finner de bøndene som driver melkeseterbruk. Å sikre rammebetingelsene for disse produsentene er derfor en av forutsetningene for å opprettholde melkeseterbruket.

Melkeseterbruket innebærer at driftsapparat må være tilgjengelig både på gården og på setra. Det er dyrt å bygge opp og vedlikeholde produksjonsutstyr to steder. For brukere med store buskaper og rasjonalisert drift, kan mobil melkerobot være en aktuell løsning. Systemet har vært omtalt i fagpressen siden 2007. Denne teknologien er nå utviklet og leveres som kommersielt produkt. Melkeroboten er bygget inn i en container som lastes på en traktor og fraktes mellom produksjonsstedene.

Ut over produksjonsutstyr er melkeseterbruket også avhengig av tilgjengelig infrastruktur i form av vei og energiforsyning. Færre aktive setre med spredt beliggenhet kan føre til at melketransporten blir så kostbar at meierienes henteplikt faller bort. Dersom transportrutene blir nedlagt, faller også grunnlaget for melkeseterbrukene bort med mindre det satses på lokal foredling.

Melkeseterbruket er ei næring og skal ha avsetning på sine produkter. Det vil være et løft for melkeseterbruket om næringsmiddelindustrien finner det hensiktsmessig å benytte seter som merkevare. Et eksempel er «stølsmelk» som har vært tilgjengelig som sesongbasert merkevare hos dagligvarekjedene de siste årene. Merkevar-effekten kan imidlertid bli utvannet hvis begreper som «støl» og «seter» samtidig benyttes om produkter hvor hverken råvarer eller produksjon har hatt befatning med ei seter. Det kan i den sammenheng være behov for å regulere bruken av slike begreper. Organisasjonen Norsk Seterkultur har engasjert seg i dette spørsmålet.

På Mæløya i Einunnaldalen har Storsteigen videregående skole i Alvdal seter. Setra brukes aktivt i skolens drift. Her er sommerresidensen for kyr og geiter fra skolens egne besetninger, pluss geiter fra landbruks-universitet på Ås (NMBU). En stor del av skolens vinterfôr høstes her. Dyrene beiter hovedsakelig i utmarka. Veksling mellom bruk av melkerobot på gården i vinterhalvåret og manuell melking av kyrne på setra sies å fungere godt. Foto KAS, Folldal i Hedmark.

Fylkesmannen i Hordaland har gjennomført en kartlegging av de aktive setrene i sitt fylke. (Fylkesmannen i Hordaland 2012). I rapporten fra arbeidet presenteres flere aktuelle problemstillinger og løsningsforslag. Den største utfordringen for stølsdrifta, er ifølge rapporten en aldrende gruppe seterbrukere. Ungdom er ikke villig til å bruke like mye tid til seterdrift som foreldregenerasjonen, om det ikke kaster mer av seg. De har gjerne annen jobb ved siden av gårdsdrifta og ønsker tid til familie og venner, slik at tiden ikke strekker til. Derfor satser flere på høstkalving for å slippe melking i sommermånedene. Det er generelt et problem at det er for lite folk på gården til å drifte både gård og seter i travle perioder. Samtidig er det dyrt å leie røcker. Kjøring mellom gård og seter, vedlikehold av hus, gjerder og veier er også kostbart. Rapporten peker på at det er vanskelig, særlig for geitebruk, å få leid seg støl, og lanserer ideen om at formidling av støler kunne vært organisert sentralt, for eksempel via Fylkesmannen. Videre tas det til orde for at setermelka fortjener høyere status og høyere pris.

Beiteseterbruket

Setra ble opprinnelig anlagt for å utnytte utmarksbeiter borte fra gården. Derfor ligger seteranleggene gjerne i områder med rike beiteressurser. Regjeringen har i landbruksmeldingen *Endring og utvikling – En fremtidsrettet jordbruksproduksjon* (Meld. St. 11 2016-2017) varslet innsats for økt bruk av beiteressursene i utmarka. Dette understøttes i Stortingets behandling av meldingen (Innst. 251 S 2016-2017), hvor det heter (s. 100) at «Komiteen er enig i at beiteressursene i utmark av mange grunner bør utnyttes bedre enn i dag».

Viktigste årsak til at seterlandskapet holdes noenlunde i hevd i dag er 2,1 millioner sau og 250 000 storfe på utmarksbeite. En ytterligere satsing på utmarksbeite kan bety økt bruk av ressursene i seterlandskapet. Dette kan i neste omgang motvirke gjengroing og bidra til å holde seterlandskapet

åpent. Økt beitebruk vil som regel være knyttet til kjøttproduksjon med storfe og sau, og innebærer neppe flere melkeseterbruk.

Økt beitebruk kan også være et verdifullt miljøtiltak. Artsdatabanken regner med at omtrent 24 prosent av de truede artene (565 av 2355 arter) på Norsk rødliste 2015 har tilknytning til «kulturmark som er skapt av de gamle driftsformene»¹. Artsdatabanken skriver at «gjengroing på grunn av opphørt eller redusert beite og slått er antatt å påvirke 685 arter negativt.»². Dette utgjør 29 prosent av artene på Norsk rødliste³.

Økt beiting i seterområdene kan føre til økte konflikter mellom frittgående flokker av ammekyr og melkeseterbruk, samt konflikter med fritidsbrukere og turistnæring. Dette understreker at det er behov for god arealbruksplanlegging om beiteseterbruket skal økes.

Beiteseterbruket vil bidra til å holde deler av seterlandskapet i hevd. Denne bruken av setra kan stimuleres gjennom støtteordninger. I tillegg vil det være behov for prosesser og systemer som avklarer eller endrer rettighetsforhold som styrer beitebruken. Økt beiteseterbruk kan medføre tekniske inngrep, som for eksempel gjerder, og det er behov for gode rutiner for saksbehandling av slike tiltak. Økt beiteseterbruk kan også bidra til bedre vedlikehold av bygningsmassen, fordi setra ofte benyttes som base for ettersyn av beitedyra.

Før dyrkingsseterbruket

Det er en gammel tradisjon å dyrke vinterfôr på setra. Rester av utløer og størgulv omkring setrene kan fortelle om slått i utmark. Det samme gjør navn som Graslandet og Slåttemyra. Graset fra utslåtter og setervoller ble gjerne lagret til frosten kom, før det ble kjørt hjem. Den moderne varianten av før dyrkingsseterbruket er fulldyrking av setervoller og andre egnede arealer. I mange bygder ligger de beste jordbruksarealene ved setra, da gårdene ligger i brattlendte liser med mange små og tungbrukte teiger. Oppdyrking fører til endringer i kulturlandskapet, som kan skifte preg i retning av et jordbrukslandskap med vide dyrkingsflater. Samtidig kan før dyrking bidra til at bygninger blir vedlikeholdt fordi de benyttes i forbindelse med arbeid på den dyrka marka.

Opplevelsesseterbruket

Gårdsturisme er en tilleggsnæring som også kan omfatte bruk av seteranlegg til salg av opplevelser. I Landbruks- og matdepartementets «Strategi for reiseliv basert på landbruket og reindrifta sine ressursar» (2017), er imidlertid seterbruket kun listet opp i forbindelse med at reiselivsregionene oppfordres til å «identifisere typiske opplevingar som kvar region kan vere stolte over og kjende for». Setra er ikke nevnt blant «attraktive reisemål basert på opplevingar frå landbruket og reindrifta» og det foreligger ingen forslag knyttet til økt bruk av setra i reiselivssammenheng.

Gjennom ordningene regionale miljøprogram (RMP) og Utvalgte kulturlandskap har det offentlige i noen regioner gitt tilskudd til bevaring av seterlandskap og setermiljøer. Ordningene benyttes til å støtte vedlikehold av bygninger og andre landskapselementer, samt å holde kulturlandskapet åpent. I noen tilfeller gis det også støtte til et nedskalert melkeseterbruk som bidrar til å holde tradisjons-

---

¹ <http://data.artsdatabanken.no/Rodliste/HvorFinnesDeTruedeArtene>

² <http://data.artsdatabanken.no/Rodliste/Pavirkningsfaktorer>

³ De to ulike tallene (565 og 685 arter) kan skyldes at det i det siste tallet inngår arter i den delen av kulturlandskapet som ikke er «skapt av de gamle driftsformene», eller også at det inngår arter utenfor kulturlandskapet, for eksempel i beitepavirket utmark.

kunnskap i hevd. Nord-Trøndelag har vært et foregangsfylke i dette arbeidet. Erfaringene fra fylket viser at målrettet bruk av offentlige midler, kombinert med lokalt pågangsmot og realistiske forventninger, kan gi svært gode resultater. Satsingen på småskala opplevelses-seterbruk i Nord-Trøndelag har ganske sikkert overføringsverdi, også til de mer typiske seterfylkene.

Ut over besøksordninger, kan virksomhet knyttet til setra også ha form av overnatting og ulike aktiviteter som turopplevelser, leirskole, ridning, jakt, fiske etc. Slik inntektsbringende virksomhet bidrar til å holde setermiljøet vedlike, men medfører også endringer i landskapet og bygningsmiljøene.

På Herdalssetra Norddal i Møre og Romsdal kombineres gammel kulturarv med moderne landbruk og storskala turisme. Stedet kan vise til 300 år med uavbrutt seterdrift. De gamle fjøsene er ikke lenger i bruk og bare to av 14 bruk med seterrett driver melkeproduksjon her i dag. Rundt 400 geiter holder nå til i et moderne geitefjøs som er satt opp i utkanten av den gamle bebyggelsen. Setra ligger i Geiranger-Herdalen landskapsvernområde, som siden 2005 er en del av verdensarvområdet «Vestlandsk fjordlandskap». Stedet trekker tusenvis av turister hver sommer. «Vi må gjøre det enkle eksklusivt» sier turistvertene Åshild Dale og Jostein Sande, og gir gjestene en spennende «vandring i tid, lukt og smak». Foto OSP.

Videreføring av RMP og Utvalgte kulturlandskap er bidrag til å opprettholde seterlandskapet gjennom opplevelsesseterbruk. Videre viser NIBIOs undersøkelse av Landbruksbasert reiseliv i Norge (Milford et al. 2016) at det er stort ønske om kompetansetiltak og økonomiske støtteordninger blant de som driver innenfor denne sektoren. Disse behovene er særlig knyttet til oppstartfasen. Slike behov vil antagelig også gjelde for de næringsdrivende innenfor opplevelsesseterbruket.

Norsk Seterkultur har laget en nettbasert veileder som er myntet på både seterbrukere og forvaltningsapparat. Her kan man finne svar på spørsmål om alt fra regelverk, foredling, formidling og ulike praktiske løsninger.

Hytteseterbruket

Hytteseterbruket oppstår når seteranlegget skifter funksjon og blir fritidsbolig. Funksjonsendringen medfører vedlikehold av deler av bygningsmassen, primært selet samt et uthus som benyttes som vedskjul og bod. Bygningene som ikke inngår i fritidsbruken forfaller. Hytteseterbruket er i liten grad i stand til å vedlikeholde setervoller og beitebetinget landskap forøvrig.

Hytteseterbruket medfører bygningsmessige endringer i seterlandskapet. Dette omfatter både oppføring av nye bygninger, for eksempel hytter med moderne standard og bygningstekniske endringer av eksisterende bebyggelse, som påbygg, terrasse, nye vinduer, ny material- og fargebruk. Det kan derfor oppstå konflikter mellom verneinteresser og hytteseterbruket. I slike konfliktsituasjoner kan imidlertid det reelle alternativet til endring være forfall.

Hvis hytteseterbruket ansees som et akseptabelt kompromiss der deler av setermiljøet bevares, kan det være ønskelig å utvikle virkemidler som støtter opp under denne bruken. Slike virkemiddel kan være knyttet til saksbehandling innenfor plan- og bygningsloven, med sikte på å lette adgangen til å utvikle seteranleggene til attraktive fritidsboliger.

Et annet tiltak for å understøtte hytteseterbruket kan være økt adgang til å dele fra seteranlegg. Formålet med dette vil være at tun og bygningsmasse på setra kan skilles ut fra landbrukseiendommen og selges til interessenter som er villige til å legge økonomiske ressurser i å bevare eller utvikle anlegget for fritidsbruk. Tiltaket har eiendomspolitiske aspekter og vil antagelig være kontroversielt.

Turismeseterbruket

Turismeseterbruket innebærer at det anlegges større næringsanlegg for turisme i setermiljøet. Resultatet er vidtrekkende endringer miljø og landskap og i realiteten en avvikling av setermiljøet.

Den forlatte setra

Der seterbruket avvikles uten at det finnes alternative anvendelser, vil resultatet være forfall og gjengroing. Både bygningsmasse og seterlandskap forsvinner. Forfallsprosessen kan ta svært lang tid. Dermed er det også mulig å reversere forfallet, selv etter mange år. I undersøkelsen er det funnet eksempler på velholdte bygninger og setervoller som i en mellomperiode har vært i sterkt forfall, men hvor interesserte eiere eller leietagere har snudd tilstanden og bragt anlegget tilbake i god hevd.

Bygningsmiljøer

I 3Qs seterregistrering er det observert store endringer i bygningsmiljøene i seterlandskapet. Dette omfatter utbredt forfall og bortfall av seterhus, innblanding av hytter og - ved bevaring - en standardheving bort fra enkelhet og nøkternhet. Det mangler sel på en fjerdedel av alle setre med stående bygninger. Fjøs mangler på halvparten og lør på 70 prosent av setrene i landsdeler der fjøs og lør har vært vanlige innslag. I et kulturminneperspektiv er det en alvorlig utvikling når så stor del av de tradisjonelle seterhusene blir borte. De omfattende endringene tilsier at det kan være behov for en mer systematisk verdsetting og sikring av bygningsmiljøene på setrene. Det er behov for å ta vare på driftsbygninger etter avvikling og å styre byggingen av nye hytter vekk fra (de sentrale delene av) setrene.

Det er seteranlegg med noenlunde komplett bygningsmasse i brukbar tilstand, uten for mye forstyrrende nye elementer, som har størst kulturhistorisk verdi. I slike anlegg er funksjon og sammenheng, både internt og med omgivelsene rundt, fortsatt forståelig. Slike godt bevarte setermiljøer er gjerne et resultat av privatpersoners initiativ og arbeidsinnsats. Også kulturminneforvaltningen anerkjenner grunneieres innsats:

På Sparstadstølen i Vang i Valdres gjøres alt på tradisjonelt vis. Budeie og kulturformidler Katharina Sparstad tar imot rundt 400 gjester i løpet av sesongen, etter avtale. Foto OSP.

Tradisjonsformidling foregår på en håndfull 4H-setre spredt rundt i landet. Her er det kursdeltagere på Nordgardsetra i Lardal i Vestfold i 2014 som monterer separator. Foto OSP.

Det er vanlig å se på forvaltningen av kulturminner som et offentlig anliggende og noe som begrenser den enkeltes handlefrihet. Men det viser seg at den viktigste årsaken til at mange kulturminner og kulturmiljøer har blitt tatt vare på, er ikke at det offentlige har tatt initiativ til å verne dem. Tvert imot er det enkeltmennesker og lokalsamfunn som ofte på eget initiativ selv tar vare på eiendommene og omgivelsene sine. Videre er offentlig utbyggingspolitikk, og ikke enkeltmenneskers inngrep, skyld i en stor del av reduksjonene i kulturminnebestanden i nyere tid. (NOU 2002: 1 Fortid former framtid - utfordringer i en ny kulturminnepolitikk. Kap. 2.1.)

Det er særlig to virkemidler som kan brukes til sikring av kulturminner: Fredning etter Kulturminneloven og vern etter Plan- og bygningsloven. Det er først og fremst kulturminner av nasjonal verdi som fredes etter kulturminneloven. Kulturminner av regional eller lokal verdi vil det normalt være kommunene som sikrer gjennom arealplaner, styrt av Plan- og bygningsloven. Det foreligger ingen systematisk oversikt over i hvor stor grad dette gjøres i seterområdene.

Regulering med basis i Plan- og bygningsloven kan hindre at det gjøres endringer i seteranlegg, blant annet innblanding av nye hustyper, men de kan ikke pålegge folk å holde bygninger i stand. Vedlikehold forutsetter økonomiske insentiver, enten ved at det er i eiers egeninteresse (fritidssetra, opplevelsessetra) eller gjennom SMIL-ordningen (Spesielle miljøtiltak i jordbruket), Norsk Kulturminnefond og andre støtteordninger.

I Riksantikvarens strategi for å forbedre representativiteten i fredet bygningsmasse innen 2020, ligger setra høyt på prioriteringslista. En utfordring med fredning etter Kulturminneloven er at det ikke er knyttet tilstrekkelige økonomiske virkemidler til bevaring av fredningsobjektene. Fredning innebærer både forpliktelser og begrensninger i eiers bruk av bygninger, og fredningsstatus kan bety at vedlikehold blir dyrere enn vedlikehold av et seteranlegg som ikke er fredet. På den annen side er fredning et kvalitetsstempel som gir muligheter for faglig rådgivning og økonomisk støtte.

Nitten setre var, ifølge informasjon fra Riksantikvaren, fredet per høsten 2016. Samtlige hus eller enkelthus på disse setrene er fredet.

Det finnes flere veiledere i hvordan man best tar vare på seterbygninger. En utfordring kan være å gjøre disse kjent og tilgjengelig på en systematisk måte.

Gjengroing

Hard utnyttelse av vegetasjonen i utmarka over flere århundrer har skapt en kunstig lav tregrense i mange setertrakter. Når beitetrykk og uttak av ved og virke opphører, eller er i sterk tilbakegang, brer skogen seg på naturlig vis utover igjen. Denne prosessen er beskrevet i flere artikler av Anders Bryn (Bryn 2008, Bryn et al. 2013). Utenfor seteranleggene har gjengroingen fått stort omfang. Einer, vier og lyng og deretter bjørk, tar over tidligere gras- og urtedominerte beiteområder. Setervollene, som har vært utsatt for gjødsling og mer intensiv høsting, ser ut til å gro langsommere til.

I seterundersøkelsen er det registrert slått eller beite på 29 prosent av seteranleggene. Når halvparten av setervollene er vurdert som åpne eller i begynnende gjengroing, det vil si at de er enkle å reetablere. Økt satsing på beitebruk i utmarka, slik det er varslet i Meld. St. 11 2016-2017 kan bidra til å vedlikeholde eller endog gjenåpne seterlandskapet. Tiltak som krattknusing er forsøkt med gode resultater, men må følges opp med aktiv beitebruk. Trolig kan det det også trekkes veksler på fritidsbrukerne i tiltak for å holde seterområdene åpne og tilgjengelige, men dette vil kreve god organisering lokalt.

Ivar Sunde på Bakkestøylen i Jølster har samlet einer til torvhaldstokker på selet sitt. Både einer og torv er tatt fra nærområdet til setra – som det ble gjort i gammel tid. Sunde er, som mange fritidsbrukere på setrene, opptatt av tradisjoner og av å holde stølsområdet åpent og trivelig. Foto JRE, Sogn og Fjordane.

Alle setereiere er ikke like opptatt av bevaring. Når anlegg utvides med nye hus for fritidsbruk, og seterstua bygges på mens uthusene blir borte, forsvinner «setra» inn i et hyttetun. Det trengs tiltak for å bevare tradisjonelle seterbygninger og seteranlegg som fortsatt har noenlunde «komplette» bygningsmiljøer. Foto KAS.

Forfall og gjengroing hører gjerne sammen. Når folk og dyr har forlatt setra, tar naturen stedet tilbake. Foto FRB.

Tradisjonskunnskap

Få av de aktive melkeseterbrukerne foredler melka selv. I 2015 mottok 61 setre tilskudd til foredling på setra. Slike tilskudd ble gitt i fire fylker: Hordaland, Møre og Romsdal, Sør-Trøndelag og Nord-Trøndelag. Ved siden av smør, rømme og mysost er det et utall varianter av melkeprodukter som ble laget på setrene. Aktiv seterdrift er viktig for å ta vare på disse tradisjonene. Helge Gudheim skriver, i sin omfattende dokumentasjon av norske ystetradisjoner, med utgangspunkt i Valdres, at metodene som benyttes til ysting av hvit ost i dag, ofte har opphav i Frankrike og Nederland, mens de gamle norske metodene er holdt i hevd i liten grad. (Gudheim 2013:6). Ystetradisjonene våre må dermed betraktes som et truet håndverk. Det er et åpent spørsmål om de få som av idealisme ivaretar gamle tradisjoner på setra skal ha hele ansvaret for å videreføre denne kulturarven.

Organisasjonen 4H har *Seter* som et av mange tema ungdommen kan fordype seg i og lage en oppgave om. På en håndfull 4H-setre rundt i landet læres seterkunstene videre. Eksempler er Nordgardsetra i Lardal i Vestfold og Roknesvollen i Levanger i Nord-Trøndelag.

På noen få setre arrangeres det seterkurs med dyrestell og behandling av melk som hovedtema. På Gammelsetra i Grøvdalen i Sunndalen er det holdt slike kurs uavbrutt i mer enn 40 år.

Også på andre opplevelsessetre drives det overnattingsturisme koblet med dyrehold og en form for seterdrift, blant annet gjennom «inn på tunet»-ordningen. Seterliv kan også oppleves på enkelte friluftsmuseer. I liten skala og med praktisk tilpasning til regelverk og åpningstider, får gjestene en liten smak av seterlivet. Det finnes i tillegg egne setermuseer som Storbekkvollen i Budalen i Midtre Gauldal og Skålbergsetra i Nord-Odal. Disse anleggene er godt besøkt og aktiviteten bidrar til å holde deler av seterhistorien levende.

Utvalgte kulturlandskap

Gjennom et samarbeid mellom landbruks- og miljøforvaltningen ble det i 2009 etablert 20 utvalgte kulturlandskap. Hensikten er å målrette ressursbruken for å bevare tradisjonell drift i områder som inneholder store kulturhistoriske og biologiske verdier. Ordningen har vist seg så vellykket at det i disse dager utredes flere nye områder. Tre av de første 20 områdene omfatter seterlandskap med aktiv drift. Disse er Vangrøftdalen og Kjurrudalen i Os i Hedmark, Budalen i Midtre Gauldal i Sør-Trøndelag og Øvre Sunndal i Sunndal i Møre og Romsdal.

Geita

Geita er spesielt godt egnet til å opprettholde gamle seterområder. Mens sau helst beiter på urter, dernest gras og til slutt lauv og kjerr, har geit et motsatt beitemønster. Over halvparten av beiteopptaket består av løv, bark, einer, kjerr og lyng. Geita kan være hard med skogen, og er derfor svært godt egnet til å åpne gjengrodde landskap.

I 2016 var det i underkant av 300 aktive geitemelkprodusenter. Likevel er det overproduksjon av geitemelk. Med hensyn til bruk av geit i arbeidet med å bevare seterlandskapet, vil en kritisk faktor være å øke markedet for geiteprodukter. Geitemelk er lettere fordøyelig enn kumelk, og mange mener derfor å tåle geitemelk bedre enn kumelk. Produkter fra geit sliter imidlertid med et ufortjent rykte knyttet til at smaken tidligere kunne oppfattes som stram og spesiell. Gjennom saneringsprosjektet Friskere geiter er kvaliteten forbedret, men mye er ugjort på markedsføring av geitemelk, geitoster og kjekjøtt.

I sin behandling av landbruksmeldinga «Endring og utvikling – En fremtidsrettet jordbruksproduksjon» (Meld St. 11 2016-2017) skriver Stortingets næringskomite at:

«Geiter er viktige landskapsryddere, og dermed særlig viktige for å forhindre gjengroing av kulturlandskapet. Et spredt geitehold er viktig for å opprettholde et artsrikt kulturlandskap. Norsk geitemelk har hatt en sterk kvalitetsutvikling de siste årene, blant annet som følge av prosjektet «friskere geiter». Komiteen ber markedsaktørene utnytte muligheten i markedet og lokal foredling, blant annet gjennom utvikling av nye produkter, for å støtte opp om produksjonen av geitemelk.

Komiteen merker seg at tall fra Norsk Sau og Geit viser at norske forbrukere etterspør kjekjøtt i stadig større grad, og at salget av kjekjøtt har økt med 78 pst. i løpet av de siste fire årene. Komiteen er kjent med at geit nyttiggjør seg norske utmarksressurser på en god måte, og at de også er mindre utsatt for rovdyr siden de beiter i flokk. En satsing på økt produksjon av kjekjøtt kan bidra til å øke matproduksjonen basert på norske ressurser.» (Innst. 251S 2016-2017, s. 50-51).

Stortinget legger her til rette for økt satsing på geit. En slik satsing vil være positivt for seterlandskapet.

Målrettede tiltak

For å bevare setra og seterlandskapet, vil det være behov for målrettede tiltak. Samtidig er det nødvendig å ha realistiske forventninger til hva man ønsker å oppnå. Tiden for det omfattende melkeseterbruket er over. I tillegg til fortsatt støtte til de aktive melkeseterbrukene, må bevaringen av seterlandskapet tuftes på setras nye funksjoner som sted for opplevelse, beitebruk og fritidsbruk.

Støtteordningen for kombinerte småskala melkeseter- og opplevelsesseterbruk i Nord-Trøndelag er et eksempel på et vellykket tiltak for å ta vare på bygningsmassen og deler av seterkulturen. Andre

I dagens situasjon med omfattende gjengroing i utmarka, kan geita gjøre stor nytte som landskapsrydder. Etter det omfattende saneringsprogrammet geitebesetningene nylig har vært gjennom, er dyrehelse og melke kvalitet atskillig forbedret. Det trengs en bedre utnyttelse og sterkere markedsføring av geitemelk og kjekjøtt dersom man skal øke antall geiter i seterlandskapet. Foto OSP, ved Nupshadlene på Haukelifjell, en sommer da snøen lå lenge.

seterfylker kan vurdere å iverksette tilsvarende støtteordninger, for eksempel gjennom Regionalt miljøprogram. For å vedlikeholde seterlandskapet i større omfang, er det behov for økt beitebruk og målrettede tiltak i form av krattknusing og rydding på og omkring setrene.

Målrettede tiltak for bevaring av seterlandskapet krever en prioritering av ressurser. Tilskudd til beite på og omkring setrene innebærer at midler omdisponeres fra andre arealer, kanskje også mellom regioner. Diskusjonen om å flytte arealtilskudd for innmarksbeite over til ordninger for utmarksbeite viser at slike prioriteringer er et vanskelig tema.

Det framgår av evalueringen av Areal- og kulturlandskapstilskuddet (Tenge m.fl. 2016) at produksjonsbaserte tilskuddsordninger fører til at tungdrevet areal går ut av drift, mens arealbaserte tilskudd bidrar til å opprettholde driften på mer marginale arealer. Arealbaserte tilskudd, driftsvansketilskudd og tilskudd til beite i utmark vil derfor kunne ha positiv effekt for seterlandskapet. De mest målrettede tiltakene for seterlandskapet vil likevel være de som retter seg direkte mot bruk og vedlikehold av setra.

Litteraturreferanser

- Bjørnvik, Tor 2011: *Seterliv i Lågendalen*. Østlands-Posten, Larvik.
- Bryn, Anders 2008: Recent forest limit changes in south-east Norway: Effects of climate change or regrowth after abandoned utilisation? Norsk Geografisk Tidsskrift-Norwegian Journal of Geography, 62(4), 251-270.
- Bryn, A., Dourojeanni, P., Hemsing, L. Ø., & O'Donnell, S. (2013). A high-resolution GIS null model of potential forest expansion following land use changes in Norway. Scandinavian Journal of Forest Research, 28(1), 81-98.
- Christensen, Arne Lie 1982: *Et seterbrukslandskap i Nord-Gudbrandsdalen. Kulturminner fra nyere tid ved Jora/Øvre del av Lågen, Oppland*. Riksantikvarens rapporter 6.
- Dramstad, Wenche og Fjellstad, Wendy 2010: *Fakta om Program for Tilstandsovervåking og Resultatkontroll i jordbrukets Kulturlandskap (3Q)*. Faktaark nr. 1, 2010. Norsk institutt for Skog og landskap.
- Fylkesmannen i Hordaland 2012: *Registering av stølar i aktiv drift*. Stølsprosjekt 2011-2012. Bergen.
- Gudheim, Helge 2013: *Kinning, bresting og ysting i Valdres sett i norsk og internasjonal sammenheng*. Mat&kultur AS, Ulnes.
- Klima- og miljødepartementet: NOU 2002:1 *Fortid former framtid - Utfordringer i en ny kulturminnepolitikk*.
- Landbruks- og matdepartementet 2016: Meld. St. 11 2016-2017 *Endring og utvikling – en fremtidsrettet jordbruksproduksjon*.
- Landbruks- og matdepartementet 2017: *Strategi for reiseliv basert på landbruket og reindrifta sine ressurser*.
- Milford AB., Knutsen H., Berger M. 2016: *Landbruksbasert reiseliv i Norge*, NIBIO Rapport 152/2016
- Regjeringen.no, mars 2017: <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/fylkesnytt-fra-oppland-12017/id2541226/>
- Reinton, Lars 1955: *Seterbruket i Noreg I*. Institutt for sammenlignende kulturforskning. H. Aschehoug & Co. (W.Nygaard). Oslo.
- Ringebu historielag 2011: *Seterhistoria for Ringebu*.
- Riksantikvaren 2014: *Fredningsstrategi mot 2020 for kulturminneforvaltningen*.
- Stensgaard, Kari 2011: *Kulturminner og kulturmiljøer i jordbrukets kulturlandskap. Rapport fra prosjektårene 2004-2008*. Rapport 24/2011. Norsk institutt for skog og landskap. Ås.
- Stensgaard, Kari 2013: *Registrering av setermiljøer*. Feltninstruks. Rapport 18/2013. Norsk institutt for skog og landskap. Ås.
- Strand, G.-H., Bloch, V.V.H., 2009. Statistical grids for Norway. Documentation of national grids for analysis and visualization of spatial data in Norway. SSB Dokument 2009/9. Statistisk sentralbyrå, Oslo.
- Tenge, Ingrid M. (red.) 2016: *Evaluering av Areal- og kulturlandskapstilskuddet*. NIBIO Rapport 150/2016

Tenstad, Knut 1995: *Om sæterdrift fra Kveøy – og bruk av «sæterlandet»*. Årbok for Kvæfjord, nr. 9 1995. Kvæfjord Historielag.

Ueland, Torgny 1998: *Forvaltning og skjøtsel av stølar*. Gloppen kommune, Sogn og Fjordane.

Vik, Marie, Flå, Jens P. og Foss, Birgit (red.) 2006: *Grender innved Trollheimen. Skardalen. Nerskogen. Lauvåsen*. Snøfugl forlag.

Øvregard, Kåre 1999: *Stølar og støsliv i Luster kommune*. Skald forlag. Leikanger.

NOTATER

NOTATER

NOTATER

Norsk institutt for bioøkonomi (NIBIO) ble opprettet 1. juli 2015 som en fusjon av Bioforsk, Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning (NILF) og Norsk institutt for skog og landskap.

Bioøkonomi baserer seg på utnyttelse og forvaltning av biologiske ressurser fra jord og hav, fremfor en fossil økonomi som er basert på kull, olje og gass. NIBIO skal være nasjonalt ledende for utvikling av kunnskap om bioøkonomi.

Gjennom forskning og kunnskapsproduksjon skal instituttet bidra til matsikkerhet, bærekraftig ressursforvaltning, innovasjon og verdiskaping innenfor verdikjedene for mat, skog og andre biobaserte næringer. Instituttet skal levere forskning, forvaltningsstøtte og kunnskap til anvendelse i nasjonal beredskap, forvaltning, næringsliv og samfunnet for øvrig.

NIBIO er eid av Landbruks- og matdepartementet som et forvaltningsorgan med særskilte fullmakter og eget styre. Hovedkontoret er på Ås. Instituttet har flere regionale enheter og et avdelingskontor i Oslo.